

UDK 35.08 (560) "16"
929 Iljanović, N. M.
956.0 "16"
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 21. 3. 2000.

Spis o ustrojstvu Osmanskog Dvora Nikole Matije Iljanovića

Boris Nikšić

Hrvatski institut za povijest, Zagreb, Republika Hrvatska

U ovom radu govori se o jednom od opisa Osmanskog Carstva iz 17. stoljeća iz pera Nikole Matije Iljanovića, časnika carske vojske, koji je mnogo godina kao zarobljenik proboravio na sultanovu dvoru u Istanbulu. Svoja iskustva i znanja o toj državi stečena za vrijeme zarobljeničtva pretočio je u spis koji je posvetio caru Leopoldu I. U članku se pokušavaju otkriti pojedinosti iz piščeva života, ali isto tako i kritički vrednovati podaci o Osmanskom Carstvu koje iznosi.

Uvodne napomene

U Austrijskoj nacionalnoj knjižnici u Beču (signatura: 31. Aa 81) čuva se tiskano djelo na latinskom jeziku: *Relatio status Ottomanicae domus, quae officialium constitutionem serviendique conditionem concernit, Vienna Austriae, Typis Johannis Christophori Cosmerovii, S. C. M. Typographi Aulici, 1679*. Već iz naslova jasno je što je u djelu sadržano: opis Osmanskog Carstva, u prvom redu osmanskog dvora (*domus*) i njegovih službenika.

Kao pisac knjige naveden je Nikola Matija Iljanović (*Nicolaus Matthias de Illyanovich*), dosada gotovo potpuno nepoznat autor. U ovom radu, na temelju dostupnih dokumenata i podataka iz literature, pokušat će se rekonstruirati stanoviti segmenti Iljanovićeva života. Rad će se ipak ponajviše usredotočiti na samo Iljanovićevo djelo, na njegov opis Osmanskoga Carstva, a njegovo će se viđenje uređenja Carstva kritički vrednovati.

Osim ovoga djela sačuvano je još jedno Iljanovićevo djelo. U *Haus-, Hof- und Staatsarchiv*-u, također u Beču, čuva se rukopis koji sadrži tekst: *Historiae succinctae, quibusque prima aetas, hoc est annorum duo milia ab Adamo usque ad Abrahama tempora ex Arabico, et Turcico idiomate, et Latina simul interpretatione expressa continentur* (585. Orient. HS). To je, dakle, kako se već iz naslova može zaključiti, dvojezični tekst pisan latinskim i osmansko-turskim jezikom, u kojem se prepričavaju biblijske priče o postanku svijeta, o Adamu i Evi, o potopu, sve do Abrahamova vremena. Rukopis je posvećen "preuzvišenom i nepobjedivom rimskom caru Leo-

poldu Prvom, kralju Ugarske, Češke, itd.". Kao autor posvete navodi se Nikola Iljanović (*per subditum demississimum Nicolaum Illijanovich Sadvariensem, 10. Martij Anno 1669.*) Pridjev *Sadvariensis*, koji Iljanović stavlja uz svoje ime, zacijelo se odnosi na lokalitet označen kao *Zadvaricum* na zemljovidu priloženom uz spis, što je bez sumnje mjesto Zadvarje na Cetini. Nismo uspjeli utvrditi kakvoj vrsti tekstova pripada osmansko-turski dio, i iz koje je i kakve tradicije mogao proizaći.

Iljanović je široj javnosti prvi put bio predstavljen pred kraj godine 1991. i početkom 1992. kada se u Beču, u auli Nacionalne knjižnice, od 5. prosinca 1991. do 12. siječnja 1992. održavala izložba: *Croatia - in Österreich gedruckte kroatische Bücher des 16. bis 18. Jahrhunderts*. Ta izložba, priređena u povodu Hrvatskog tjedna u Beču, imala je za cilj, prema riječima njezinih priređivača Mije Korade i Jerka Matoša, da predstavi djela hrvatskih autora od 16. do 18. stoljeća koja su bila tiskana u Austriji, a čuvaju se u Austrijskoj nacionalnoj knjižnici u Beču. Među ostalim knjigama iz fonda Nacionalne knjižnice, u vitrini 1 (posvećenoj području povijesti i geografije), pod rednim brojem 8 bilo je izloženo i Iljanovićevo djelo (*Relatio...*), zapravo jedan izvadak iz njega, zemljopisna karta koja prikazuje južne dijelove Dalmacije i dio Bosne i Hercegovine.¹

Djelo se sastoji od 29 tiskanih stranica (ne računajući naslovnju), ali stranice nisu numerirane. Umetnuta je zemljopisna karta srednje Dalmacije i Hercegovine (jer su ondje pišćevi preci, navodno, imali posjede) i preslika sultanove tuge. U predgovoru, osim što posvećuje knjigu "preuzvišenom i nepobjedivom caru i premilostivom gospodar" (Leopoldu), pisac još i ukratko pripovijeda svoj život. Kaže da su njegovi preci podrijetlom iz Dalmacije, da su ondje držali utvrde koje su im malo pomalo, kako su nadirali, otimali Turci, sve dok posljednja nije pala godine 1636., "za vladavine turskog cara Ibrahima",² pri čem su mu poginuli roditelji, a on je, u dobi od trinaest godina, odveden u ropstvo. Zatim kaže da je proveo osam godina izvan dvora, a osamnaest godina u dvorskim službama, što znači da je ukupno 26 godina proveo u "barbarskom" ropstvu. Nakon toga je pobjegao iz ropstva i sada živi pod zaštitom Njegova Preuzvišenog Veličanstva. Naposljetku dolazi posveta djela caru, a kao razlog za objavljivanje navodi se njegova želja da "ono što je kroz tolike godine saznao o dvorskim i građanskim ustanovama, kao i o uredjenju vojske, ne ostane ležati u tami". Dakle, pisac želi, premda to *explicite* ne kaže, ali se to može lako zaključiti, da znanje koje je stekao u Osmanskom Carstvu posluži za opće dobro, za korist nekakva budućeg pohoda na Osmanlije.

Nakon toga kratkog uvoda, u prvom poglavlju naslovljenom *Brevis quaedam relatio quis sit status domus Ottomanicae, quae officialium constitutio serviendique conditio*, na četiri stranice, pisac daje popis služba i službenika na sultanovu dvoru. U sljedećem poglavlju (*De apparatu bellico sive annona*) pripovijeda o tom kako Osmanlije pripremaju rat, odnosno kako se nabavljaju stvari potrebne za ratni pohod, kako se obavlja pozivanje vojnika, kakav je postupak s ratnim zarobljenicima i

¹ Croatia, in Österreich gedruckte kroatische Bücher des 16. bis 18. Jahrhunderts, Ausstellung, Foyer zum Hauptlesesaal, Heldenplatz, Mittelort, 5. Dezember 1991-12. Jänner 1992, Wien 1991.

² Godine 1636. Osmanskim Carstvom vladao je sultan Murat IV. (1623.-1640.), a Ibrahim je vladao 1640.-1648.

sl. Također daje i kratak pregled najviših vojnih dostojanstvenika Carstva. Zatim pod naslovom *Quot regna et Provincias Imperator Turcarum possideat, et quot milia militum bellum moturus exinde habere possit, relictis nihilominus ubique sufficientibus in praesidiis militibus* daje pregled pokrajina Osmanskoga Carstva skupa s brojem vojnika koje namjesnik svake dotične pokrajine može podići, a nakon toga slijedi *De statutis ac legibus Turcarum Imperatoris in subditos*, gdje se donosi ponešto o osmanskim zakonima, porezima koje podanici moraju davati državi, odnosno sultanu, i o načinima kažnjavanja onih koji prekrše pojedine propise. Potom u poglavlju naslovljenom *Sequitur brevis quaedam historia de duobus fratribus, Osmano et Mustafa dictis, Suleimani imperatoris filiis, quos parens suffocare voluit et miraculis quae cum Mustafa contigerunt, deque illius vita et morte* nalazi se priča, legenda o nekom navodnom sultanu koji je bio prikriveni kršćanin. I naposljetku je *Exhortatio contra Turcas*, gdje se pisac zalaže za pokretanje kršćanskog rata protiv Osmanlija, za što su, prema njegovu mišljenju, stvoreni uvjeti. Time se ujedno i završava ovo neveliko djelo, viđenje Osmanskog Carstva od čovjeka koji je u njemu (ako mu se može vjerovati) proveo mnoge godine. Način na koji je napisano i autorova neskrivena namjera koja se da iščitati iz predgovora (vraćanje nekadašnjih navodnih posjeda njegove obitelji jednog dana kada ti krajevi budu oslobođeni od osmanske vlasti?), izazivaju brojne nedoumice i pitanja, koja će pisac ovih redaka, na temelju dostupne mu literature, pokušati, barem djelomično, razriješiti.

Izvori o Iljanoviću

Ako netko pokuša tražiti podatke o Iljanoviću, vjerojatno će prvo posegnuti za leksikonima hrvatskih latinista ili barem za popisima hrvatskih autora koji su se bavili tematikom Osmanskog Carstva. Iljanovićevo prezime, naslov koji sebi daje (*Illyriae comes hereditarius*), kao i to što kaže da je njegova obitelj starinom držala posjede u Dalmaciji³ (što god pod ovim zemljopisnim nazivom podrazumijevao), upućuju na njegovo hrvatsko podrijetlo. Međutim, od svih takvih popisa, njegovo ime skupa s navedenim djelom nalazi se samo u bibliografiji hrvatskih pisaca novog vijeka koji su pisali latinskim jezikom, sastavljenoj od prof. Šime Jurića, dr. Dane Čučković i dr. Zlatka Herkova, pod naslovom *Croatiae scriptores Latini recentioris aetatis* (izdano u Zagrebu 1971. pri Zavodu za povijest JAZU/HAZU). Bibliografija je izvadak iz djela *Iugoslaviae scriptores Latini recentioris aetatis, tomus II*, i, kako se izrijekom navodi, sadrži samo tiskana djela hrvatskih pisaca do godine 1848. Iljanović se spominje na str. 171, pod brojem 117, gdje se iza naslova navodi da je njegovo ime uzeto iz Széchenyijeva kataloga (*Cat. Széch, I*, str. 530).⁴ Od stranih leksikona pisaca, navodi ga samo leksikon mađarskih pisaca Józsefa Szinnyeija.⁵ "Iljanović, Nikola Matija. Grof Ilirije, 1636., u dobi od 13 godina, izgubivši roditelje u ratu protiv Turaka, dospio je u zarobljeništvo, nakon čega je u ropstvu proveo 26 godina. - Njegovo je djelo: *Relatio status ottomanicae domus quae officialium constitutionem serviendi*

³ Iljanović, *Relatio...*, predgovor.

⁴ *Catalogus bibliothecae Hungariae Francisci com. Szécheny, Sopronii, 1799-1800. T 1-2+Suppl.*

⁵ József Szinnyei, *Magyar írók élete és munkái*, Budapest, 1897, V, str. 46.

conditionem concernit. Viennae, 1679. Sa zemljovidom. (Djelo, u kojem je opisao svoju nesretnu sudbinu, posvetio je caru.)” Podaci, koje donosi Szinnyei, uzeti su iz Iljanovićeve predgovora djelu i nimalo ne pomažu rasvjetljavanju ove zagonetne ličnosti. Isto to daje i Anton Mayer u *Wiens Buchdruckergeschichte* (Wien, 1883., I, 308). Očito je da se o Iljanovićevu životu u literaturi, kako domaćoj tako i stranoj, ne mogu naći nikakvi detaljniji podaci. Međutim, u protokolima i aktima bečkog Dvorskog ratnog vijeća i Dvorske komore (*Hofkriegsrat* i *Hofkammer*) s kraja 17. stoljeća nerijetko se može naići na spomen Matije Nikole Iljanovića. Ti spisi bacaju stanovitost svjetlo na život Nikole Matije Iljanovića, premda su, nažalost, podaci koji se u njima susreću nedostatni za sastavljanje cjelovita životopisa. Ipak ti dokumenti mogu pomoći da se rekonstruiraju barem fragmenti piščeva života i rada, što će pomoći i potpunijem razumijevanju njegova djela.

Prema već navedenim biografskim, odnosno autobiografskim podacima, koje pisac donosi u predgovoru, a koje prenosi i Szinnyei, ne može se puno toga doznati o Iljanovićevu životu. Može se reći samo to da je živio sredinom 17. stoljeća, da se rodio godine 1623. (1636., u dobi od 13 godina bio je odveden u ropstvo). Godine 1679. zacijselo je još bio živ (kad je izašla knjiga) jer se njegovo ime u spomenutim protokolima Dvorskog ratnog vijeća i Dvorske komore pojavljuje sve do godine 1683., odnosno 1695. Iljanovićevo ime susreće se tu u različitim kontekstima: negdje podiže tužbu protiv nekoga ili njega tuže, na nekim drugim mjestima traži da mu se dodijeli nekakva mirovina. Iz činjenice da se njegovo ime javlja tako često u protokolima Dvorskog ratnog vijeća, ali isto tako i iz drugih indicija, nesumnjivo je da je bio vojnik.

Iljanović u protokolima Dvorskog ratnog vijeća

Iljanovićevo ime pojavljuje se u protokolima Dvorskog ratnog vijeća od 1671. do 1684. godine.

U sklopu ovakva proučavanja izvora, legitimno se može postaviti pitanje može li se i na temelju kakvih dokaza Iljanović (odnosno *Illianovich*, *Illyanovich*, *Iljanovits*, i druge inačice u kojima se javlja to ime) iz ovih protokola poistovjetiti s Iljanovićem, autorom djela *Relatio status Ottomanicae domus*. Radi li se tu o istoj osobi? Čini se, da, i to stoga što se nigdje drugdje ne susreće to prezime, zato jer se prezime u protoklima navodi uz dva imena koja se javljaju i kod navođenja imena autora djela (Nikola Matija), a i radi se otprilike o istom vremenu (70-te i 80-te godine) kad je i izdana Iljanovićeva knjiga.

Zabilježeno je u listopadu 1671. da Iljanović vodi spor protiv Meninskog “zbog nanesenih uvreda” (*Prot. Exp.* 339, 1671, f. 589). Budući da nije sačuvan izvorni akt o ovom slučaju, ne možemo znati ništa detaljnije o tom predmetu. U studenom 1671. turski tumač Mesgnien (to je ista osoba, Meninski) traži da Iljanović bude kažnjen zbog iznošenja kleveta i isukavanja sablje na ulici (*Prot. Exp.* 339, f. 632-633). Pod datumom 2. studenog 1671. Iljanović, koji je prije toga bio uhićen, traži da mu se odobri *salvus conductus* da bi mogao obavljati stanovite stvari (*Prot. Exp.* 339, 1671, f. 643). Očito je da je Iljanović često dolazio u sukob s Meninskim, turskim tumačem u carskoj voj-

sci (tako se izričito titulira u protokolima: *türkischer Dolmätſch*), ali nisu sačuvani izvorni akti o tom, pa tako nema načina da doznamo o čem se zapravo radilo.

Dne 21. listopada 1671. (*Prot. Regis.* 340, 1671, br. 113, f. 464) registrira se zapovijed (sudska?) Mesgnieniu da vrati Iljanoviću njegove turske rukopise (*Solle dem Nicolao Illyanovich seine in handen habende türkische manu scripta erfolgen lassen*). Ovo je vrlo zanimljiv i važan podatak jer on upućuje na Iljanovićevo moguće poznavanje osmansko-turskog jezika, što bi bio jedan od dokaza za istinitost njegovih tvrdnja da je boravio u osmanskom zarobljeniſtvu.

Pod datumom 16. studenog 1671. (*Prot. Regis.* 340, 1671, br. 90, f. 505) zabilježeno je da je Iljanovićevoj regimenti naređeno njegovo uhićenje zbog uvreda nanesenih Mesgnieniu.

Pod godinom 1672. (*Prot. Exp.*, sv. 341) zabilježeno je puno naznaka vezanih za međusobne parnice između Iljanovića i Meninskog.

Godine 1683. spominje se da se Iljanović žalio na grofa Ivana Antuna Zrinskog: *contra comitem Zrinium: proponit suam innocentiam, et petit restitutionem famae, et damnorum* (10. listopada, *Prot. Exp.*, 366, 1683.).

Iljanovićevo se ime u protokolima Dvorskog ratnog vijeća zadnji put spominje godine 1684., nakon čega ti izvori šute o njemu.

Spomen Iljanovića u protokolima i aktima Dvorske komore

Iljanovićevo se ime pojavljuje i u spisima (protokolima) Dvorske komore, i to od 1674. do 1697. godine.

U lipnju 1674. Dvorska komora bilježi da Iljanović traži da mu se dodijeli jedan dio konfisciranih imanja, bilo Mihaela Hidvegija bilo Petra Zrinskog (*Prot. Regis.*, 915, f. 257). Prema ovom podatku proizlazi da je Iljanović bio jedan od onih koji su se nastojali okoristiti bivšim dobrima urotnika u Zrinsko-frankapanskoj uroti. Ovakva se Iljanovićeva potraživanja često pojavljuju. Na jednom se mjestu izričito navode konfiscirana dobra koja traži: to je frankapanski Novigrad ili *Schwarze* (Švarča?) Zrinskih (*Prot. Regis.*, 915, 1674, f. 364). O istoj stvari: *Prot. Regis.*, 915, 1674, f. 514; *Prot. Exp.*, 917, 1675, f. 723; *Prot. Regis.*, 919, 1675, f. 262; *ibidem*, f. 505. Godine 1676. čini se da je Iljanović došao u neki sukob s predsjednikom Ugarske komore grofom Leopoldom Kollonitschem (*Prot. Exp.*, 921, 1676, f. 570: *wegen auf Präsidenten begangener Insolentien*).

Iz nekih kasnijih bilježaka o Iljanoviću u spisima Dvorske komore doznaje se da on svoje zahtjeve prema dobrima Zrinskih temelji na nekakvu navodnom dugu pokojnog Petra Zrinskog prema njemu: *Prot. Regis.*, 923, 1676, f. 109; *ibidem*, f. 155; *ibidem*, f. 429; *ibidem*, f. 467.

Iljanović se u kasnijim godinama u protokolima Dvorske komore uglavnom pojavljuje u već navedenim kontekstima: ili traži neka dobra konfiscirana od Zrinskih ili pak vodi parnice sa stanovitim osobama na visokim položajima

pri dvoru i u državi. Te su bilješke dosta kratke i oskudne pa se iz njih ne može zaključiti gotovo ništa o tijeku njegova života i o položaju u vojsci i u dvorskim krugovima (sv. 923-1001).

Osim iz protokola Dvorske komore, o Iljanoviću se još ponešto može doznati iz nekih drugih spisa koji se čuvaju u arhivu istoimene institucije. Radi se tu uglavnom o dopisivanju između carskog dvora i Ugarske komore vezanom za isplaćivanje “dugova Zrinskog” (*die Zrinische Schuldt, debitum Zrinianum*). Tako se čuva pismo datirano u Beču (od vladara ili od Ugarske kancelarije?), a upućeno Ugarskoj komori, u kojem se ona “podsjeća da je preko carskih reskripata već više puta bilo naređeno isplaćivanje duga Zrinskih Nikoli Matiji Iljanoviću”. Isto se tako napominje da “on nije prestao navaljivati” (*tediosissime molestare*) na samo Kraljevsko i Carsko Veličanstvo, a i na Dvorsku komoru, da mu se udovolji željama, pa se stoga prepoštovana gospoda (iz Ugarske komore, op. p.) mole da u toj stvari ispune odluke donesene o tom pitanju da bi se izbjegla nezgodna navaljivanja gorespomenutog gospodina” (*Hofffinanz Ungarn*, I Nr. 267). Dana 9. studenog 1678. Ugarska komora odašilje vladaru odgovor koji ne donosi ništa nova: Ugarska komora prima na znanje Iljanovićeve uporna nastojanja, ali ne daje nikakva konkretna obećanja o ispunjenju njegovih zahtjeva (*Hoff. Ung.*, I Nr. 268).

U pismu upućenom osobno vladaru (bez datacije je, ali se prema redosljedu pojavljivanja spisa vezanih uz Iljanovića može pretpostaviti da je s kraja sedamdesetih godina 17. stoljeća) podsjeća da se “tijekom te godine već više puta obraćao predsjedniku Ugarske komore u vezi s dodijeljenim mu dobrom Bosiljevo u Hrvatskoj, i sada moli Njegovo Veličanstvo, čijoj se pomoći već toliko puno puta utekao, da se, uvaživši ne samo njegovu vjernost, nego i njegovih predaka, založi za to da bi mu konačno spomenuto dobro, skupa s kmetovima, nakon tolikih obećanja i dekreta, bilo predano.” Isto tako napominje caru “neka ima na umu stanje oskudice u kojem se nalazi i količinu nasljednih dobara koja su ostala u Turskoj.” Potpisuje se: *Humillimus ac fidelissimus Vasallus Nicolaus Matthias de Illijanovich, Comes Illyriae hereditarius*. Podaci nađeni u ovom pismu gotovo se potpuno slažu s podacima koji se nalaze u predgovoru knjizi, a vrlo jasno ukazuju na motive njegova inzistiranja na “slavnim” precima iz Dalmacije ili Bosne.

U drugom pismu, također upućenom “nepobjedivom veličanstvu caru”, u kojem po tko zna koji put podsjeća na dug Petra Zrinskoga, spominje da je “dvadeset i pet godina boravio na osmanskome dvoru gdje je upoznao sva turska rovarjenja protiv austrijske kuće, te da je kasnije carskom dvoru 1664. predao stanovita pisma urotnika (u Zrinsko-frankapanskoj uroti, op. a.)”. To Iljanovićevo pismo također je bez datacije, ali vjerojatno je iz 70-ih godina (u svakom slučaju *terminus post quem* jest godina 1671.). Zbog nedostataka detaljnijih obavijesti ne možemo znati o kakvim se tu pismima radi: je li to možda korespondencija između Osmanlija i urotnika ili što drugo.

Ovdje su navedeni samo primjeri iz prilično opsežne količine spisa koji se tiču Iljanovića i njegovih odnosa s carem Leopoldom I. i krugovima oko dvora i drugih visokih ustanova habsburške kuće ili pak Ugarske. Iz tih se dokumenata može zaključiti da je Iljanović neprijeporno bio u vojnoj službi.

Osmansko Carstvo kao književna i historiografska tema

Literatura osmanske tematike nije samo hrvatski, već općeuropski fenomen. Naime, ubrzo nakon što su Osmanlije počeli ozbiljnije ugrožavati Europu, odnosno zapadno kršćanstvo, pojedinci iz redova obrazovanog sloja osjetili su potrebu da u pismenom obliku upozore na osmansku opasnost odnosno da potaknu kršćanske vladare na odlučan otpor osmanskom nadiranju.⁶

Tako je nastala tzv. protuturska literatura, koja se očitovala u nekoliko pojavnih oblika: u obliku protuturskog govora, pisma ili poslanice, brošure sa zbirkom molitava ili propovijedi protiv Turaka (za one manje obrazovane), ili pak u nekom obliku dnevnike ili putopisne proze koja je obično nastajala iz izvješća poslanika stranih sila pri Porti ili iz priča zapadnih zarobljenika u Osmanskom Carstvu.

Predodžbe europskih pisaca o Osmanskom Carstvu često nisu bile utemeljene na činjenicama, nego na predrasudama, općim mjestima i fantastičnim pričama o "egzotičnom Orijentu". Prema načinu na koji su obrađivala predmet, djela osmanske tematike mogu se podijeliti na tri skupine: na propagandističku literaturu (u što pripadaju protuturski govori i zbirke propovijedi), eshatološku (u kojoj se osmanski napadi objašnjavaju kao dio Božjeg plana za spasenje čovječanstva) i dokumentarno-pripovijednu. Dakako, treba odmah reći da oštrih granica između ove tri vrste pisanja o Osmanlijama nema, nego da se gotovo u svakom djelu mogu naći elementi sve tri vrste. Dokumentarno-pripovijedna literatura više se temelji na činjenicama i bolje oslikava stanje o Osmanskom Carstvu nego one prve dvije vrste, ali ni ona ni u kom slučaju nije bez općih mjesta karakterističnih za cjelokupnu europsku literaturu o Osmanlijama.

Gotovo sva djela europskih pisaca o Osmanskom Carstvu negativno su intonirana prema toj državi, štoviše, autori izričito navode da im je cilj ili upozoriti kršćanske narode i vladare na opasnost koja im prijete, ili savjetom pomoći vladarima da bi lakše mogli voditi eventualni budući navalni rat protiv Carstva. U takvim djelima ističe se okrutnost Osmanlija, govori se o zlodjelima koja oni provode nad kršćanima, ali isto se tako izražava i stanovito divljenje njihovoj vojnoj disciplini i djelotvornosti s pomoću koje su se u jedva sto godina uspjeli od malog emirata uspeti do velike sile. Međutim, unatoč tom divljenju mnogi drže da su osmanski uspjesi više rezultat slabosti i nesloge kršćanskih vladara nego jačine Osmanlija. "Mi se međusobno ubijamo dok nam Turci otimaju jednu po jednu zemlju", često je izrečena tvrdnja u literaturi osmanske tematike. Lijek koji pisci predlažu protiv takva stanja je jača-

⁶ U vezi s protuturskom literaturom općenito vidi: Maximilian Grothaus, *Der "Erbfeindt des christlichen Namens". Studium zum Türkenfeindbild in der Kultur der Habsburgermonarchie zwischen 16. und 18. Jahrhundert*, Graz, 1986.; Clarence Dana Rouillard, *The Turk in French History, Thought and Literature (1520-1660)*, Paris 1940.

nje discipline u kršćanskim vojskama, sloga među kršćanskim vladarima i pouzdanje u Boga koje se ponajprije očituje u čudorednom životu.

Djela turkološke⁷ literature nastajala su u kulturno-civilizacijskom ozračju humanizma i renesanse. Jedno od glavnih obilježja humanizma ponovno je buđenje klasičnih studija, tj. pojačan interes za djela antike da bi se iz njih crplo nadahnuće za stvaranje novog svjetonazora, drukčijeg od srednjovjekovnoga.⁸ U sklopu toga i turkološka djela bila su prožeta elementima preuzetim iz klasične starine. Nerijetko su se za opisivanje Osmanlija rabili isti izrazi kojima su antički pisci označavali "barbare".

Osim reminiscencija na klasičnu starinu, turkološku literaturu snažno obilježava izrazita nota kršćanskog svjetonazora. Rat između kršćanskih vladara i Osmanlija shvaća se kao rat između kršćanstva i islama, koji je ovdje poistovjećen s Turcima. Turci ne žele uništiti samo kršćanske narode i vladare, nego i samu vjeru. Vjera se razumijeva kao temelj civilizacije, pa su samim time "nevjernici" ujedno i "barbari"⁹.

Ipak, mnogi pisci o Turcima otklanjali su ovaj općekršćanski motiv, osobito oni koji su bili u službi pojedinog vladara. Oni su ponekad isticali da je općekršćanski križarski pohod protiv Osmanlija čista utopija i da su snage dotičnog vladara dostatne za borbu protiv Osmanskog Carstva.

Nakon što su hrvatske zemlje došle pod udar osmanskih vojski, dakle, negdje od polovice 15. stoljeća, i u njima su se, kao i u drugim europskim zemljama, javila prva pisana djela o Osmanlijama. Štoviše, budući da su hrvatske zemlje bile pod neposrednom turskom opasnošću, samo po sebi čini se logičnijim da će se u njima pisati i govoriti o toj temi više nego drugdje. Osobito se pisanje o "Turcima" razmahalo od sredine 15. stoljeća do sredine 17. stoljeća, ponajviše u obliku tzv. govora (bodrenja) protiv Turaka. Protuturske govore pisali su ili humanisti ili crkveni ljudi. Po stilu jedva da se govori ove dvije skupine pisaca mogu razlikovati jer su i jedni i drugi bili prožeti humanističkom naobrazbom, tada dominantnim intelektualnim smjerom u europskoj kulturi. Osim protuturskih govora, javljali su se povremeno u hrvatskom humanističkom spisateljstvu o Turcima i opisi Osmanskog Carstva te običaja i ustanova Osmanlija.

I jedan i drugi oblik literature osmanske tematike na hrvatskim prostorima predstavlja značajno je poglavlje u intelektualnoj i kulturnoj povijesti Hrvatske, pa stoga zaslužuje posebnu pozornost.

⁷ Pod izrazom "turkološka literatura" ovdje se podrazumijeva pisano stvaralaštvo o Osmanlijama tog razdoblja, dakle protuturski govori, izvješća o stanju u Osmanskom Carstvu i sl. Danas se izraz turkologija rabi za označavanje znanstvenog bavljenja poviješću i kulturom turkofonih naroda.

⁸ O književnim i kulturološkim aspektima humanizma postoji opsežna literatura. Navedimo samo neke primjere: Jacob Burckhardt, *The Civilization of the Renaissance in Italy*, London, 1990.; Antony Goodman, i Angus Mackay, *The Impact of Humanism on Western Europe*, London and New York, 1993.; Donald R. Kelley, *Renaissance Humanism*, Boston, 1991.; C. S. Lewis, *The Discarded Image*, Cambridge, 1994.

⁹ Michael J. Heath, *Crusading Commonplaces: La Noue, Lucinge and Rhetoric against the Turks*, Genève, 1986., str. 25.

Stjepan Brodarić (1480.-1539.), kancelar na budimskom dvoru Ludovika II., opisao je Mohačku bitku u djelu *De conflictu Hungarorum cum Turcis ad Mohach*¹⁰. Dubrovčanin Feliks Petančić (1455.-1517.), diplomat Vladislava II., sastavio je nekoliko zapaženih spisa o Osmanskom Carstvu.¹¹ Trogirani Fran Trankvil Andreis (Tranquillus Andronicus, 1490.-1571.) pisao je govore-opomene njemačkim i poljskim velikašima u kojima ih je upozoravaju da se okanu međusobnih svađa jer je zajednički neprijatelj pred vratima¹². Dubrovački historiograf Ludovik Crijević Tuberon (*Ludovicus Cervarius Tubero*, 1459.-1527.) u djelu *Commentaria de temporibus suis*¹³ također se dotaknuo i Osmanlija, pri čem nije propustio naglasiti neke njihove pozitivne osobine koje bi kršćani trebali slijediti.¹⁴ Modruški biskup Šimun Kožičić Benja držao je u Rimu protuturske govore (1513. i 1516.), u kojima je opisao stanje opustošene Hrvatke i zaprijetio da će se ona, ako joj ne pruže pomoć, udružiti s Turcima i ratovati protiv drugih kršćana.¹⁵ Takvu "prijetnju" europskim moćnicima izriču još neki hrvatski pisci protuturskih govora, npr. Bernardin Frankapan u govoru pred njemačkim staležima u N(urn)bergu 1522.,¹⁶ i to se može smatrati jednim od specifičnih općih mjesta hrvatskih protuturskih pisaca. Kožičić je autor i djela *Knjižice od žitja rimskih arhijereov i cesarov* (na glagoljici 1531.), u kojem je u opću povijest uvrstio i povijest islama i Turaka te se može smatrati piscem prve turske povijesti pisane hrvatskim jezikom¹⁷. Na Turke se u svojoj lirici obrušio i šibenski biskup Juraj Šizgorić (15. st.)¹⁸, a trogirski humanist Koriolan Cipiko opisao je rat Mlečana s Turcima u drugoj polovici 15. stoljeća¹⁹. O Osmanskom je Carstvu, temeljeći svoje pripovijedanje na osobnom iskustvu pisao i Antun Vrančić (1504.-1573.), humanist i diplomat iz druge polovice 16. stoljeća²⁰. Protuturske govore pisalo je i nekoliko Frankapana: već spomenuti Bernardin, zatim Krsto i Vuk (sva trojica iz prve polovice 16. stoljeća).²¹

¹⁰ Brodarićevo djelo izdano je, popraćeno uvodom i prijevodom, 1990. u Vinkovcima: Stjepan Brodarić, *Bitka Madara s turskim carem Sulejmanom kod Mohača*, preveo i bilješkama popratio Stjepan Sršen. O tom još vidi: Vedran Gligo, *Govori protiv Turaka*, Split, 1983., str. 10-11.

¹¹ Alojz Jembrih, Feliks Petančić i njegovo djelo, u: *Gazophylacium*, god. II., br. 1.-2., Zagreb, 1995., str. 114-146; Vedran Gligo, op. cit., str. 11; Ratimir Mardešić, *Novovjekovna latinska književnost*, u: *Povijest svjetske književnosti*, knj. 2., uredio Vladimir Vratović, s. a., str. 436.

¹² Vedran Gligo, op. cit., str. 11, 29, 50, 56-58, 185-308; Ratimir Mardešić, op. cit., str. 429.

¹³ Izdanja: *Commentariorum de rebus...*, Frankfurt na Majni 1603.; *Commentaria de temporibus suis*, (pars II u: *Syndromus rerum Turcico-Pannonicarum, Francofurti ad Moenum 1627.*); *Commentariorum de rebus...libri XI* (2. svezak djela *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini*, ed. I. G. Schwandtner, Vindobonae 1746.); *Commentaria suorum temporum, Rhacusii 1784.*

¹⁴ Hrvatski latinisti, I. (Pet stoljeća hrvatske književnosti, sv. 2.), Zagreb, 1969., str. 321-350; Vladimir Rezar, *Latinitet Ludovika Crijevića Tuberona*, Zagreb, 1997. (magistarski rad), str. 36-41.

¹⁵ Branimir Glavičić, O stilskim i jezičnim odlikama latinskih govora Šimuna Kožičića Benje, u: *Zbornik radova o Šimunu Kožičiću Benji*, Zagreb, 1991., str. 85.

¹⁶ Ivan Jurković, *Govor Bernardina Frankapana pred njemačkim staležima 1522.* (diplomski rad), str. 68.

¹⁷ Miroslav Kurelac, *Povijest i suvremenost u djelima Šimuna Kožičića Benje*, u: *Zbornik radova o Šimunu Kožičiću Benji*, Zagreb, 1991., str. 115-124; Branimir Glavičić, op. cit., passim; Hrvatski latinisti, str. 505-513.

¹⁸ Vedran Gligo, op. cit., str. 40-42; Hrvatski latinisti, I., 117-149.

¹⁹ Vedran Gligo, op. cit., str. 42.

²⁰ Hrvatski latinisti, I., str. 599-639.

²¹ Vedran Gligo, op. cit., str. 54-55.

U 17. je stoljeću o Osmanlijama i njihovu carstvu, kao i o načinima kako bi se na što uspješniji način moglo boriti protiv njih, pisao glasoviti diplomat Dubrovnika i Svete Stolice, Stjepan Gradić (1613.-1683.), koji u pismu naslovljenom *De praesenti statu Ottomanici imperii*, a upućenom paderbornskom knezu, pokazuje da dobro poznaje stanje u Osmanskom Carstvu, a do tih podataka došao je iz prve ruke ili, što je vjerojatnije, posrednim putevima. Gradić naglašava da Osmansko Carstvo njegova doba više nije isto kao na početku 16. stoljeća. Veliki strah od poduzimanja odlučna vojnog pohoda protiv Osmanlija prisutan je kod kršćanskih vladara stoga što oni čitaju djela pisaca o Turcima s kraja 15. i prve polovice 16. stoljeća, dakle iz razdoblja najvećeg osmanskog uspona. Današnje Osmansko Carstvo nije više ni sjena nekadašnje moći, što dokazuje i Kandijski rat. Složna akcija kršćanskih vladara mogla bi zadati odlučujući udarac Carstvu.²²

Iz sjevernohrvatskog kruga zanimljiva je ličnost Nikola Zrinski, koji je glavna djela napisao na mađarskom jeziku i zauzima istaknuto mjesto u mađarskoj književnosti. Njegov spis *Az török áfium ellen való orvosság* (Lijek protiv turskog opijuma) značajan je spis, ne samo sa stanovišta proučavanja protuturske literature, nego i za razumijevanje načina razmišljanja onoga dijela magnatskog hrvatsko-ugarskog plemstva koje se kasnije odlučilo na urotu protiv Beča. Zrinski je držao da se Ugarska sama, svojim snagama mora oduprijeti Osmanlijama. Kršćanski univerzalizam u njega nije tako jako izražen. Za pobjedu nad Osmanlijama, prema Zrinskom, potrebno je i jača nje discipline u vojsci i lukava strategija. Osim ovog djela, u njegovu epu *Szigeti veszedelem* (izišlom u Beču 1651. pod naslovom *Az Adriaí tengernek Szirenaia*, što će kasnije prevesti njegov brat Petar kao *Adrianszkoga mora Szirena*), u kojem opisuje kako je njegov istoimeni pradjed juanački branio Siget, isto tako se nalaze neka opća mjesta protuturske literature kao, npr. ono o Turcima kao "Božjoj kazni za počinjene grijeh".²³

Osmanska tematika bila je i predmetom književne obrade u hrvatskoj renesansnoj i baroknoj književnosti: sjetimo se Marka Marulića (1450.-1524.)²⁴, Mavre Vetranovića (1482.-1576.)²⁵ i Gundulićeva (1588.-1638.). "Osmana"²⁶. Znamenito je i djelo *Opsida si-gecka* Petra Zrinskog, Nikolina brata, koje je, zapravo, hrvatski prijevod epa *Zriniasz (Szigeti veszedelem)* Nikole Zrinskog.²⁷

²² Rukopis pisma čuva se u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu pod signaturom 3232, a isti tekst čuva se i u Vatikanskoj knjižnici: Cod. Vat. Lat. 6907 ff. 49-62. O Stjepanu Gradiću vidi: Stjepan Krasić, Stjepan Gradić (1613-1683), život i djelo, Zagreb, 1987.

²³ Vjekoslav Klaić, Zrinski i Frankapani, u: Posljednji Zrinski i Frankapani, Zagreb, 1908., str. 10-12; Ferdo Šišić, Posljednji Zrinski i Frankapani na braniku domovine, ibidem; R. Várkonyi Ágnes, Europa Zrínyije, Budapest, 1996. (Különlenyomat az Irodalomtörténeti közlemények 1996. évfolyam 1-2. számából); Zrínyi Miklós, Szigeti veszedelem; Isti, *Az török áfium ellen való orvosság*, Budapest, 1983.

²⁴ Mihovil Kombol - Slobodan Prosperov Novak, Hrvatska književnost do narodnog preporoda, Zagreb, 1992.; Ivo Frangeš, Povijest hrvatske književnosti, Zagreb - Ljubljana, 1987.

²⁵ Mihovil Kombol - Slobodan Prosperov Novak, op. cit., str. 87-93.

²⁶ Ibidem, str. 213-215.

²⁷ Ibidem, str. 293-299; Petar Zrinski, u: Pet stoljeća hrvatske književnosti, sv. 17, Zagreb 1976. (uredio Josip Vončina).

Od Krbave do Vasvára

Hrvatske zemlje pretrpjele su znatnije osmanske napade već u drugoj polovici 15. stoljeća, a njihova kulminacija bila je Krbavska bitka godine 1493. Od Mohačke bitke (1526.), koja je bila početak kraja Hrvatsko-Ugarskog Kraljevstva, pa sve do kraja 16. stoljeća vojna inicijativa bila je uglavnom na osmanskoj strani. Osmanlije su osvojili veći dio Like i cijelu Slavoniju, a Hrvatska je svedena na *reliquiae reliquiarum*. To stanje potrajat će sve do kraja 17. stoljeća, odnosno do Velikog bečkog rata (1683.-1699.) nakon kojega je Karlovačkim mirom (1699.) od osmanske vlasti oslobođen najveći dio Ugarske i Hrvatske. Od Sisačke bitke (1593.) osmanski pritisak na srednju Europu počinje jenjavati i u prvoj polovici 17. st., osim sitnijih upada koji su bili sastavni dio osmanske vojne taktike, nema više znatnijih borbi na granici između Hrvatske i Osmanskog Carstva. Godine 1663. veliki vezir Ahmed Köprülü krenuo je s vojskom na Ugarsku. Nakon početnih uspjeha Osmanlije su ipak pobijedjeni od carske vojske pod zapovjedništvom Raimunda Montecuccolija kod St. Gottharda (1664.). Međutim, mirovni sporazum koji je potom sa sultanom sklopio tadašnji car Leopold I. (Vasvárski mir) nije bio povoljan za kršćansku stranu, nego je samo sankcionirao status quo ante.²⁸

I neuspjela Zrinsko-frankapanska urota (1671.), koja je u nekom smislu bila posljedica vašvarskog kompromisa, značajna je sa stanovišta proučavanja Iljanovića jer se iz dokumenata vezanih za njegov život može zaključiti da je bio blizak dvorskim krugovima i da je pripadao u one koji su se nastojali okoristiti situacijom nastalom nakon sloma Urote.

S druge strane, unatoč potpisanom miru u Vasváru, postojala je i dalje opasnost da izbije ratni sukob između Habsburgovaca i Osmanskog Carstva. Na osmanskom dvoru postojala je ratna stranka na čelu s velikim vezirom Kara Mustafom (1676.-1683.), onim koji će godine 1683. povesti golemu osmansku vojsku u neuspješan pohod na Beč. Osmanskim ratnim osnovama u prilog je išao pokret u Gornjoj Ugarskoj (današnjoj Slovačkoj) u drugoj polovici 70-ih godina, zapravo prvi ustanak kuruca pod vodstvom Imre Thökölya. Ustanak je izbio zbog nezadovoljstva dijela ugarske političke nacije, poglavito nižeg plemstva, bečkim ograničavanjem "starih pravica" Ugarskoga Kraljevstva i provođenjem nasilne protureformacije nakon ugušenja Zrinsko-frankapanske urote. Isto tako je i seljaštvo bilo nezadovoljno visokim nametima.²⁹

Osmanlije su podupirali Thökölyev ustanak jer su vidjeli mogućnost da s pomoću njega oslabe položaj Habsburgovaca. Car Leopold I. (1657.-1705.) sa svoje je strane nastojao sačuvati mir s Osmanskim Carstvom. Ipak se na bečkom dvoru naslućivalo što se sprema i tko potpomaže kuručki pokret. U habsburškoj je prijestolnici zbog toga vladala napetost, ali radilo se sve da bi se izbjegao rat. Leopold je, naime, bio

²⁸ Tade Smičiklas, *Poviest hrvatska*, dio drugi, od godine 1526-1848., u Zagrebu, 1879.; *Povijest Madarske*, uredio Péter Hanák; Peter F. Sugar-Péter Hanák-Tibor Frank, *A history of Hungary*, Bloomington and Indianapolis, 1990.; Kálmán Benda, *Magyarország történeti kronológiája*, II. kötet, Budapest, 1983.; Ferdo Šišić, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*, Zagreb, 1975.; *Historija naroda Jugoslavije*, II., Zagreb, 1959.; Jean Bérenger, *Histoire de l'Empire des Habsbourg 1272-1918*, Paris, 1990.; R. J. W. Evans, *Das Werden der Habsburgermonarchie 1550-1700*, Wien-Köln-Graz, 1986.; Josef Matuz, *Osmansko Carstvo*, Zagreb, 1992.

²⁹ Josef Matuz, op. cit., str. 116-117.

ugrožen i s druge strane: Luj XIV. napadao je Njemačko Carstvo na Rajni, želeći od njega oteći dio teritorija.³⁰ Stoga su iz Beča u Osmansko Carstvo 70-ih godina 17. stoljeća stalno odlazili poslanici koji su se trebali pobrinuti da se izbjegne rat, ali čak su i oni izvješćivali da je rat neizbježan. Carski poslanik Kunitz, jedan od njih, nakon što se vratio iz diplomatske misije na osmanskom dvoru, izvijestio je da su na osmanskom teritoriju kojim je prolazio "svi pričali o predstojećem ratu". Ni Beč, međutim, nije ostajao prekrštenih ruku: pored mirotvornih napora pravili su se i ratni planovi.³¹

Zanimljivo je da objavljivanje Iljanovićeva spisa pada otprilike u to vrijeme (god. 1679.). Ako je nedvojbeno utvrđeno da je Nikola Matija Iljanović bio u nekoj vezi s dvorskim krugovima (što, dakako, ne mora značiti da je bio štovana i rado viđena osoba u tim krugovima!), što možemo reći na temelju dokumenata koji svjedoče o njegovim parnicama s tada utjecajnim ljudima u Beču i Ugarskoj (npr. Kollonitsch, carski tumač Mesgnien von Meninski), mogao je zacijelo znati za predstojeći rat koji je u njegovu viđenju možda stavljao u izgled oslobođenje velikih područja od osmanske vlasti. Navođenjem svojega (stvarnog ili izmišljenog) plemenitog podrijetla i nekadašnjih posjeda njegove obitelji u Bosni i Dalmaciji, vjerojatno je htio podići ugled kod vladara i u budućnosti sebi osigurati unosne službe.

Uspon i pad osmanske moći

Osmansko je Carstvo u samo nekoliko stotina godina prošlo kroz razvojni luk od jednog među brojnim maloazijskim emiratima do velike svjetske sile teritorij koje se prostirao na tri kontinenta, i koja je već stala pokazivati znake stanovitve "dekadencije", opadanja moći (taj proces počinje krajem 16. stoljeća, a otada je nezaustavljivo tekao, unatoč povremenim pokušajima konsolidacije). Razvoj od male anonimne kneževine do svjetske sile nije tekao pravocrtno: bilo je uspona i padova, u jednom se razdoblju, početkom 15. stoljeća, država čak bila i raspala pod naletom azijskih horda osvajača Timur-Lenka.

Koji su bili razlozi tako brzom usponu Osmanskoga Carstva? Mišljenja o tom razilaze se. Ako bismo vjerovali piscima europskih govora protiv Turaka i traktata o Osmanskom Carstvu, Osmanlije bi svoj brzi uspon na ljestvici moći imali zahvaliti ponajprije neslozi kršćanskih vladara, a ne svojoj vlastitoj snazi. Takvo je gledište, dakako, neodrživo imaju li se u vidu svi oni mnogobrojni čimbenici koji su išli u prilog osmanskoj moći i osvajanju, a radili protiv onih s kojima su ratovali. Osmansko je Carstvo, barem u svojem "klasičnom" periodu, a to znači otprilike od sredine 15. do kraja 16. stoljeća, imalo institucije koje su, gledano sa stanovišta vojne i administrativne djelotvornosti, bile izrazito superiorne onodobnim europskim. Osmansko su se gospodarstvo i uprava temeljili na tzv. timarsko-spahijskom ustroju, glavno obilježje kojega je bila to što je država bila vlasnikom zemlje, odnosno najvećega dijela obradivih površina. Osobno vlasništvo nad zemljom ili mulk postojalo je u ranijem razdoblju razvoja osmanske države, posebice u Anadoliji, ali kasnije je, u doba

³⁰ Karl Teply, Die Einführung des Kaffees in Wien, Wien, 1980, str. 15.

³¹ Ibidem, str. 15-17.

Mehmeta II. (1451.-1481.), skoro potpuno dokinuto.³² Najvećim dijelom obradivog zemljišta upravljao je fisk (*arz-i miri*, doslovno: "vladareva zemlja") i dodjeljivao ju je kao nadarbinu vojnim, a od početka 16. stoljeća i civilnim službenicima. Međutim, nadarbine u osmanskome sustavu razlikovale su se od feudalnih posjeda europskog plemstva. Zaslužni pojedinci dobivali su površine zemlje na doživotno ubiranje plodova od njih, ali, što je važno napomenuti, nisu bili vlasnici te zemlje, odnosno nisu je mogli niti prodati niti darovati nekom drugomu, niti je prelazila u vlasništvo njihovim potomcima³³. Visoke službe u Osmanskom se Carstvu nisu se dobivale po rođenju, plemstvu ili vezama na dvoru, nego po osobnim zaslugama i sposobnostima, što su nerijetko navodili i sami zapadni pisci o Carstvu, pozitivno ocjenjujući takav običaj. Osmanski vladar vladao je, moglo bi se reći, apsolutno. U donošenju odluka nije imao nikakvih ograda, a sputavao ga je samo šerijat. Osmansko je Carstvo, naime, bila islamska država, i, potpuno u skladu sa svim islamskim carstvima koja su postojala do njega, sve od proroka Muhameda nadalje, njezin je politički sustav bio utemeljen na vjerskim načelima. Načela vjere, onako kako su bila izložena u Kur'anu i Hadisu (usmenoj tradiciji o onome kako je Muhamed govorio ili preporučio da se radi u određenim slučajevima) bila su obvezujuća za sultana koji je, osim što je bio državni poglavar Osmanskog Carstva i vrhovni zapovjednik njegovih vojnih snaga, bio i halif, poglavar svih muslimana.

Islamska vjera bila je inače i jak motiv za osvajanja i širenje Osmanskog Carstva. Naime, Carstvo nije bila ničija nacionalna država ("turska"), nego islamsko svjetsko carstvo. Stoga je njezina politika bila usmjerena prema ciljevima islamske ekspanzije. Ovaj je moment igrao odlučujuću ulogu pri osmanskome osvajanju. Prema pravnom shvaćanju razvijenom od uleme ("vjeroznanaca", od ar. *'ulamâ'*, mn. od *'alim*, dosl. "znalac, onaj koji zna"), jedina zakonita vlast na svijetu bila je islamska vlast. Područje pod nadzorom islamske vlasti nazivalo se *dâru'lislâm* (islamsko područje), a neislamsko se područje nazivalo *dâru'lharb* (područje rata). Svaki islamski vladar bio je, po tom shvaćanju, dužan proširivati islamsko područje na račun neislamskog. Ovim se načelom osmanska državna politika često koristila da bi opravdala ratove i ekspanzionističke težnje koje su često bile, osim vjerskim, motivirane i gospodarsko-strateškim razlozima.³⁴

Sultan je raspolagao i izvrsno izvježbanom vojskom od koje su najpoznatiji bili jančari, izvrsno izvježbano pješništvo koje se regrutiralo od devširme (tzv. danka u krvi), kao, uostalom, i velika većina najviših dvorskih i državnih službenika u tzv. klasičnom razdoblju.³⁵

To su sve bili čimbenici koji su uvelike pridonijeli brzom osmanskome prodoru u srednju Europu. Nasuprot tako čvrsto i djelotvorno ustrojenom Carstvu stajali su vla-

³² Josef Matuz, op. cit., str. 69.

³³ Ibidem, 69-70.

³⁴ Josef Matuz, op. cit., str. 58-59; Joseph von Hammer-Purgstall, *Historija Turskog /Osmanskog/ Carstva*, knj. 1., Zagreb, 1979., passim; Sir Hamilton Gibb and Harold Bowen, *Islamic Society and the West*, London-New York-Toronto, 1963, str. 20-21.

³⁵ Jozef Matuz, op. cit., str. 66-67.

dari koji su se često morali svađati s vlastitim plemstvom oko povlastica i podjele vlasti, stajale su vojske europskih vladara koje se često nisu bile puno promijenile od srednjovjekovnih vremena, unatoč tomu što su načini i uvjeti ratovanja u međuvremenu pretrpjeli velike preobrazbe.

Osmansko je Carstvo u 16. stoljeću, posebice pod Sulejmanom Veličanstvenim (1520.-1566.), doživjelo vrhunac sjaja i moći, međutim, već za njegove vladavine pojavile su se prve klice krize koja će kasnije dovesti do nezaustavljivog slabljenja Carstva i do pretvaranja negdašnjeg svjetskog carstva u "bolesnika na Bosporu". Uzroci toga slabljenja bili su višestruki. Sam timarsko-spahijski sustav, koliko god da je bio dobar i da je omogućavao Osmanskom Carstvu munjevit vojne uspjehe i unutarnju stabilnost, imao je znatan nedostatak: da bi se održavao na životu, trebalo je stalno novih i novih osvajanja. Trebalo je stalno nove zemlje od koje bi se mogli praviti timari, zijameti i hasovi. Kad je Carstvo doseglo zenit moći, ujedno se i iscrplo. Nisu se mogle više osvajati nove zemlje, pa tako ni stjecati nova zemlja. Zemlje je bilo sve manje, a pretendencija na nju sve više. Stoga se u 17. stoljeću u Osmanskom Carstvu javljaju gospodarski odnosi i sustav koji donekle podsjeća na sustav u onodobnoj Europi: nasljedno vlasništvo nad zemljom, kmetstvo i druge popratne pojave.³⁶

Porastao je broj veleposjeda, što je zatim uzrokovalo porast cijene zemljišta i sve veće izrabljivanje seljaka, koji su zbog toga bježali sa zemlje. Stoga se sve više zapuštala poljoprivreda u korist ekstenzivnog stočarstva, pa su se poljodjelski krajevi pretvarali u stočarske zone.³⁷ Neke od gospodarskih nedaća Osmanskog Carstva bile su posljedica sveopćeg povećanja cijena i inflacije koja se razvila zbog prekomjernog dotoka plemenitih metala iz Novoga Svijeta.³⁸

Osmansko Carstvo krajem 16. stoljeća i u 17. stoljeću zapada u političku krizu zbog nesposobnih vladara i haremskih spleta. Stanovita unutarnja konsolidacija Carstva slijedila je nakon dolaska na vlast velikih vezira iz roda Köprülü. Dvojica velikih vezira iz te obitelji, Mehmet (1656.-1661.) i Ahmet (1661.-1676.), pokušali su, koliko je to u postojećim uvjetima uopće bilo moguće, zavesti reda u državi i povratiti vanjskopolitički i vojni ugled Carstva. Nakon Ahmetove smrti činilo se da je država spašena. Ipak konsolidacija nije bila dovoljno duboka, a političko-društvena struktura Carstva nije se promijenila.³⁹ Veliki vezir postao je Kara Mustafa (1676.-1683.), častohlepni i ratoborni vezir, čiji će nepromišljeni pohod na Beč 1683. biti koban za Osmansko Carstvo, koje će izgubiti velik dio posjeda i status velike sile.⁴⁰

Sredina 17. stoljeća, kad je, prema vlastitu navođenju, Iljanović boravio u Osmanskom Carstvu (1636.-1662.), bilo je burno razdoblje osmanske povijesti. Izmijenilo se nekoliko sultana: Murat IV. (1623.-1640.), Ibrahim (1640.-1648.) i Mehmet IV. (1648.-1687.). To je razdoblje karakterizirala financijska kriza Carstva, haremske spletke, opći raspad tradicionalnog timarskog sustava i druge pojave vezane za političku i

³⁶ Josef Matuz, op. cit., passim.

³⁷ Josef Matuz, op. cit., str. 94.

³⁸ Ibidem, str. 86.

³⁹ Josef Matuz, op. cit., str. 115.

⁴⁰ Ibidem, str. 115-116; Joseph von Hammer, op. cit., knj. 2., str. 529-551.

gospodarsku nestabilnost. Ali isto tako, bilo je to razdoblje Mehmeta Köprülüja, koji je pokušao spasiti Carstvo od sloma i pod čijom su upravom mnogi bili pogubljeni zbog korupcije i drugih nezakonitih djelovanja. Iljanović nije ništa napisao o svim tim događajima, premda je, ako je istina da je boravio na saraju, morao nešto o tom znati.

Osmanski dvor i središnja uprava

Sultan se u mnogočemu može držati apsolutnim vladarem Carstva jer su od njega dolazile sve najvažnije odluke vezane za državne poslove, uređenje carstva, objavu rata ili zaključivanje mira i drugo, ali ipak je sultanovo domaćinstvo bilo odijeljeno od državne uprave.

Sultanov dvor dijelio se na tri skupine: unutarnju (*enderun*), vanjsku (*birun*) i haremsku službu. Unutarnju službu sačinjavali su službenici sultanova domaćinstva, u pravom smislu te riječi. Na dvoru su služile sve odreda neslobodne osobe. Bio je običaj da se službenici dvora regrutiraju iz redova paževa koji su pak dospjeli na saraj preko devširme, danka u krvi, odnosno skupljnja kršćanskih dječaka, za koje bi se ocijenilo da posjeduju osobite talente zbog kojih bi mogli biti od koristi Carevini. Osim devširme, mladići su se za dvorsku službu izabirali i od ratnih zarobljenika. Naime, po šerijatskom pravu petina ratnih zarobljenika pripadala je sultanu kao vlasništvo. Na takve načine skupljeni dječaci dovodili su se na saraj, gdje su trajno boravili (nazivali su se paževima, tur. *ıçoglan*) i istodobno bili podvrgnuti pomnu odgoju kojim su trebali steći osnove islamske vjere, vojne vještine, poznavanje islamskog prava i dr. Kasnije su, svaki ovisno o svojim sposobnostima, bili odabrani za dvorske službenike, a ostatak je išao u konjaničke jedinice. Od tih paževa postajali su kasnije najviši veziri Carstva. Njihova vjernost sultanu bila je bezgranična jer su ovisili samo o njegovoj milosti i nisu bili vezani rodbinskim vezama ni s kim.⁴¹

Službenici dvora bili su raspoređeni po tzv. odajama. U unutarnjoj službi sa sultanom je najintimnije vezana bila tzv. osobna odaja (*has oda*). Načelnik te odaje, *has oda baša*, bio je vrlo usko vezan za sultana i nije se nikad od njega odvajao. *Has oda baša* bio je osoba od sultanova najvećeg povjerenja. U unutarnjoj službi bili su još i carski nosač oružja (*silâhdar*), pridrživač stremena (*rikâptâr*), čuvar odijela (*çuhadâr*), čuvar donjeg rublja (*dülbent oğlani*), službenici privatne carske riznice (*hazîne*), sultanske kuhinje (*kiler*) i službenici nadležni za osobni polazak na vojni pohod (*seferli oda*). Bije li eunusi (*akaga*) bili su čuvari unutarnjih vrata.⁴²

Vanjska služba obuhvaćala je one organizacije koje su uređivale sultanov odnos s vanjskim svijetom. Tu su pripadali čuvar sultanove zastave i drugih insignija (*mira-lem*), čuvari vanjskih vrata, osoblje staja, kuhinja, osoblje zaduženo za lov (npr. *çeşnegir-baša*, zadužen za lovnu perad) i mnogi drugi.⁴³

⁴¹ Josef Matuz, op. cit., str. 60; Halil Inalcik, Osmansko Carstvo, Beograd, 1974., str. 107-112.

⁴² Josef Matuz, op. cit., str. 60; Halil Inalcik, op. cit., str. 114-115.

⁴³ Ibidem, str. 115-116.

Središnja državna uprava sastojala se od ljudi koji su obavljali točno određene zadatke u upravljanju državom koje bi im delegirao sultan. Najvažnija središnja upravna institucija Osmanskog Carstva bio je carski divan (*divan-i humaiun*), neka vrsta osmanske vlade koja se sastojala od vezira ("ministara"). Glavna ličnost divana, moglo bi se reći najmoćniji čovjek nakon sultana, bio je veliki vezir ("predsjednik vlade"). Veliki vezir u mnogim je poslovima zamjenjivao sultana i imao je čak ovlaštenje djelovati u njegovo ime. Ugled i djelokrug ovlaštenja ovoga najvišeg državnog službenika Carstva mijenjao se od vremena do vremena. Nekad je funkcija velikog vezira bila duboko cijenjena i poštovana, i čovjek koji je obnašao tu dužnost bio je osoba sultanova najvećeg povjerenja, međutim, bilo je i razdoblja kada su se veliki veziri svaki čas mijenjali. Zbog velikih ovlaštenja velikog vezira postojala je opasnost da se on previše osamostali, štoviše, da ugrozi samu sultanovu vlast. U tom bi slučaju postojala opasnost za velikog vezira da bude pogubljen. Osim velikog vezira, koji je predsjedavao, drugi članovi divana bili su: dva do tri kupolna vezira (imali su, isto kao i veliki vezir, pravo na zastavu s tri tuga, odnosno konjska repa), dva defterdara (Rumelije i Anadolije), dva vojna suca (*kazaskeri*) i dvojica nišandžija. Defterdari su bili zaduženi za financijsku politiku. Oni su, zapravo, bili vrhovni blagajnici Carstva. Prema *Kanun-nami* (zbirci tzv. svjetovnih zakona, *kanuna*, donesenih od sultana da bi se regulirala pitanja za koja šerijat nije imao odgovarajućeg odgovora) Mehmeda Osvajača "nijedna akća nije smjela ući ili izaći iz blagajne dok defterdar za to ne izda naređenje". Defterdar je isto tako bio dužan da svakoga mjeseca podnosi izvještaj velikom veziru.⁴⁴ Nišandžija je bio voditelj državne kancelarije. Kancelarija je obavljala brojne zadatke kao što su bili imenovanje visokih službenika Carstva, dopisivanje sa stranim silama i dr. U vrijeme Sulejmana Veličanstvenog u divan su još primljeni i beglerbeg Rumelije i kapudan-paša, vrhovni zapovjednik osmanske flote. Vrlo važna osoba u središnjoj administraciji bio je i janičarski aga, zapovjednik janičara.⁴⁵

Vrhovni muftija Carstva ili šejhulislam također je bio vrlo utjecajna osoba kod sultana. Njegov je zadatak bio da državne odluke usklađuje s načelima šerijata.⁴⁶

Taj osnovni, u glavnim crtama izloženi kostur središnje državne uprave uglavnom se nije mijenjao od vremena Sulejmana Veličanstvenog do druge polovice 17. stoljeća. Jedino su neke službe izgubile na važnosti, a druge dobile, i s vremenom je sve više počeo ovladavati običaj da se najviši službenici Carstva ne regrutiraju više iz devširme, nego da se na te položaje postavljaju rođeni osmanski Turci.

⁴⁴ Ibidem, str. 135.

⁴⁵ Ibidem, str. 126-142; Sir Hamilton Gibb and Harold Bowen, op. cit., str.107-137; Josef Matuz, op. cit., str. 60-64.

⁴⁶ Halil Inalcik, op. cit., str. 133; Mouradgea d'Ohsson, Tableau général de l'Empire ottoman, I, Paris, 1788-1824, str. 252-253.

Iljanovićevo viđenje Osmanskog Carstva

Opis saraja i središnje administracije

Iljanović svoj opis osmanskog dvora počinje konstatacijom da se “turski car s najvećom milošću odnosi prema narodu i podanicima, što ovoj kući donosi nemalu korist, a blagajni velik dobitak.” Takvom tvrdnjom autor izriče ocjenu u stanovitu smislu povoljnu za Osmansko Carstvo. Teško je sa sigurnošću utvrditi na što je pisac zapravo mislio kad je to izrekao, ali najvjerojatnije je da misli na činjenicu da je u Osmanskom Carstvu vladala praksa da je svatko, čak i bez obzira na to kojoj je vjери pripadao, mogao osobno pred sultanom podnijeti žalbu zbog nanesene nepravde. Zabilježeno je u povijesti Carstva da su sultani pazili na održavanje reda u državi i na poštivanje donesenih propisa. Stoga je nerijetko narod, bilo da je riječ o anadolskim Turcima ili balkanskim kršćanima, u sultanu vidio najvišeg predstavnika pravde i simbol milosrđa.⁴⁷ Pisac zatim prelazi na opis raznih dvorskih služba. Službenike unutarnje službe dvora naziva *officiales qui semper circa latus Imperatoris esse debent*, čime prilično točno opisuje njihov način života. Oni moraju biti *caelibes* (“samci”), pri čem vjerojatno misli na tzv. bijele eunuhe (*akagalar*) koji su stalno boravili na dvoru. Izvanjski su službenici oni koji ne borave stalno na dvoru, nego samo u posebnim prilikama, kad ih sultan pozove na vijećanje o ratu (*consilia bellica*). Pisac ovdje pravi jasnu razliku između unutarnje i vanjske službe dvora, ali ne daje podrobniji opis ni jedne ni druge.

Isto tako autor jasno ne luči sultanovo domaćinstvo od najviših državnih službenika zaduženih za središnju administraciju.

Međutim, ipak ispravno zamjećuje da je veliki vezir “čovjek najvećeg dostojanstva”, koji zapovijeda svim ostalim najvišim dostojanstvenicima dvora, osim “prefektu dvora” (*praefectus Aulae, arabice babiseadet agassi, Turcice vero bascapu agassi*), glavnom među bijelim eunusima. Kada govori o najvišim državnim službenicima naizmjence rabi tursko-osmanske nazive i latinske prevedenice, čime želi čitatelju približiti bit pojedinih funkcija o kojima govori. Tako velikog vezira još naziva *Gran Duca* (naziv koji upućuje vjerojatno na venecijanski izvor). Paše naziva *principes, baroni, comites* (“prvaci”, ili “kneževi”, “baruni”, “grofovi”), ne precizirajući koji od ovih europskih naslova odgovara kojem osmanskom.

Veliki vezir, osim što zapovijeda svim drugim najvišim državnim službenicima, ima i funkciju da vodi računa o svim davanjima, porezima koji dolaze iz različitih provincija i kraljevstava (*regna et provinciae*). U sklopu toga daje poneku napomenu o timarsko-spahijskom sustavu, štoviše, moglo bi se reći da ga sažeto opisuje: “Sultani, pošto su nekoć osvajali stanovita kraljevstva, i prihode od njih onda bi dodijelili vojnicima koji su ih čuvali. Ako bi im pak nešto preostalo od prihoda kad bi podmirili vojne troškove, sve bi im to pripalo kao osobno vlasništvo. Taj se običaj do danas održao.” Ipak ne spominje timare, navodi jedino *hasi humaiun* kao jedan od poreza koji prima sultan. *Havâssi hümayûn* bili su najveći posjedi u timarskom sustavu, su-

⁴⁷ Halil Inalcik, op. cit., str. 129.

latново privatno vlasništvo.⁴⁸ Iako na ovaj način sumarno prikazuje bit timarskog sustava, ipak se ne upušta u detaljnija razmatranja o tom i spominje samo jednu vrstu timarskih dobara.

Iljanović uočava neku razliku između sultanova domaćinstva i središnje državne uprave kada kaže: "Sultan se ne usudi nikome od smrtnika darovati državni novac niti ga potrošiti na bilo što drugo osim na ono što se tiče rata ili vojnih izdataka."

Dosta točno opisuje funkciju i položaj defterdara (iskrivljeno ga naziva *teftedâr*, lat. *praefectus camerae*). Način na koji opisuje kako funkcionira služba defterdara i kakve posljedice mogu nastati za njega ako potkrada državni ili sultanov novac, navodi na zaključak da pozitivno ocjenjuje djelotvornost osmanske pravde. Defterdar svake godine velikom veziru mora podnijeti izvještaj o porezima prispjelim u carsku blagajnu i, ako se ustanovi manjak, veliki vezir zapovjedi provincijskim službenicima da ispitaju jesu li stanovnici provincije mogli platiti porez ili ne. Ako pak nisu mogli, to se priznaje kao isprika defterdaru. Ako su dali porez, a ustanovi se manjak, to znači, dakle, da je defterdar potkradao carsku blagajnu i u tom slučaju bude kažnjen smrću. Ako pak provincijski službenici kažu da stanovnici nisu mogli platiti davanja, veliki vezir ne povjeruje odmah, nego beglerbegu naredi da pošalje povjerenike koji će od podanika ispitati jesu li doista mogli ili nisu mogli platiti porez. Naime, kako kaže sam pisac, "službenici nerijetko uskraćuju novac (od poreza) zadržavajući ga za sebe".

Pisac ne propušta opisati ni sastav divana (vezire koji su njegovi članovi povremeno naziva *principes*, povremeno latinizirano *vesirii*). Pritom nabraja najvažnije vilajete ili pašaluke Carstva (*Aegyptus*, *Bablonia*, *Buda*, *Bosna*). Za vezire tvrdi da su to ljudi koji su po rangu odmah ispod velikog vezira i da se oni nakon tri godine, koliko im traje služba, primaju kao "unutarnji savjetnici" (*intimi consilarii*) na Saraju. Onaj koji je najvjestiji i najiskusniji među njima promovira se na položaj velikog vezira u slučaju smrti prethodnog velikog vezira. Ako ti "prvaci" (*principes*) nisu na dvoru, zamjenjuje ih sedam kupolnih vezira (*cubbe vesirii*). Veliku važnost pridaje nišandžiji, voditelju sultanove kancelarije, rekavši da on zamjenjuje velikog vezira, ali i potpisuje sultanovo ime u raznim naložima. Njegova je zadaća i da odašilje "namjesnike" (*locumtenentes*, odn. beglerbegove).

Kada su odsutni spomenuti "potkraljevi" (*vice reges*), nakon nišandžije odmah po rangu slijedi kapudan-paša, "general mora" (*maris generalis*) ili njegov zamjenik *caimecam*⁴⁹. Spominje i janičarskog agu, za kojega kaže da stoji s desna sultanu (*jenicharianagasi*).

S ovoga opisa središnje državne uprave naglo prelazi na opis sultanova domaćinstva, odnosno svih onih koji "svakodnevno borave na dvoru". Istaknuto mjesto među onima koji stalno borave na dvoru pripada paževima (*ephaebi*, *hasodali*, tj. iz unutarnje sultanove odaje, *has ode*). Primjećuje kako su gorenavedeni na većoj cijeni nego službenici vanjske službe Saraja. Prema njegovim riječima, unutarnji službenici

⁴⁸ Sir Hamilton Gibb and Harold Bowen, op. cit., str. 47.

⁴⁹ "Kajmekam", zastupnik, zamjenik; Abdulah Škaljić, op. cit., s. v. kajmekam.

stoje s desna sultanu, a vanjski službenici s lijeva. Navodi još neke službe, npr. *praefectus stabuli* ili *mirahuragasi*, *hortulanus* ili *bastanchi bassi*, *praefectus culinae* ili *matbahi emin*, itd.

Važna je i funkcija dvorskog blagajnika (*Aulae thesaurarius*), koji, slično kao i defterdar, s vremena na vrijeme velikom veziru mora podnositi financijski izvještaj o novcu zapremljenom u sulatanovu blagajnu. Isto tako opisuje neke detalje postupka s pomoću kojega se izbjegava prijevarena. Naime, osim dvorskog blagajnika postoje još dva sultanova paža koji su zaduženi da paze da veliki vezir, defterdar i dvorski blagajnik ne bi napravili kakvu prijevaru. U tu svrhu moraju primati račune od sve spomenute trojice.

U nabranju najviših velikodostojnika Osmanskog Carstva pisac ne spominje šejhulislama, što donekle začuđuje budući da je čovjek, koji je bio na tom položaju, bio osoba od velikog utjecaja u državi, premda u formalnom smislu nije pripadao divanu.

O pripremama za rat i o opskrbi

U ovom poglavlju Iljanović navodi kakve sve pripreme provode Osmanlije kad idu u rat. To je svojevrsan pregled koji obiluje stanovitim detaljima koji bi se možda mogli držati suvišnima u ovakvu sumarnom opisu. Iz načina na koji govori o ratnim pripremama, o brižljivosti s kojom sultan i najviši vojni i državni velikodostojnici vijećaju o ratu i ništa u tom pogledu ne prepuštaju slučaju, može se zaključiti da autor pokazuje stanovito divljenje za vojnu vještinu Osmanlija.

Prije nego Osmanlije krenu u vojni pohod, prvo obavljaju opsežne pripreme, npr. pripremaju najdeblju užad koja služi da bi se pomoću nje, ako vojska naiđe na kakvu rijeku, preko koje se ne može prijeći, mogao napraviti umjetni most. Na taj se način onda preko rijeke prenosi vojna oprema. Vijećanja o pokretanju rata ne odvijaju se jedan ili dva dana, nego neko dulje vrijeme. Nakon toga sultan preko svojih najviših službenika dá oglasiti po cijelom Carstvu da se moraju javiti svi oni koji su obvezani na vojnu službu, poglavito "plemići koji mogu nositi oružje" (*nobiles qui arma tractare possunt*, zacijelo se to odnosi na spahije). Pisac posebno ističe brižljivost s kojom se priprema vojni pohod još i time što kaže da sultan zapovjedi da se po svim kraljevstvima, kroz koja mora proći vojska, oglasi da vojsci na putu ne smiju stajati nikakve prepreke. Isto tako vezir (veliki vezir) šalje posebne izaslanike u gradove i krajeve kroz koje će prolaziti vojska da bi oni pazili da vojska ne bi što otimala od lokalnog stanovništva. Ako ovakvu naredbu netko ne poštuje, biva kažnjen smrću.

U jednoj digresiji pisac objašnjava razliku između paša i vezira, navodeći da se pašama (*comites*) nazivaju oni velikodostojnici koji su imali pravo na dva *tuga* (konjska repa), a da su veziri (*principes*) imali pravo na zastavu s tri tuga (*uztuglij*, od tur. *üç*, tri, i *tug*). Zapravo su na zastavu s tri *tuga* pravo imali veziri, na zastavu s dva *tuga* beglerbegovi, a na jedan tug imali su pravo sandžakbegovi. Samo veziri i beglerbegovi imali su pravo nazivati se pašama.⁵⁰ Stoga je ova obavijest u stanovitoj mjeri netočna.

⁵⁰ Sir Hamilton Gibb and Harold Bowen, op. cit., str. 138-139.

Dalje, govoreći o tugovima kaže da ih sultan nosi sedam.⁵¹ *Comites* bi od sultana mogli dobiti i treći tug ako bi se posebno iskazali u ratu.

Osobito hvali turski običaj da “svi oni koji nisu zaposleni ni u kakvoj službi, pa stoga nemaju plaću, mogu doći okušati svoju sreću u vojnom taboru”.

Prema opisu postupka kojim se skuplja osmanska vojska i polazi na vojni pohod, proizlazi da su Osmanlije brižljivo pripremali svoje ratovanje. Provode se popisi vojnika, a zatim se, nakon bitke, računa koliko ih je poginulo. Važna uloga pripada tzv. vojnicima bez plaće, koji se, prema piščevim riječima, hrane od upada u neprijateljski teritorij i otimanja neprijateljevih dobara. Međutim, ako se ti vojnici ne uspiju prehraniti na takav način, sultan naređuje da im se priskrbi hrana iz njegove vlastite blagajne. Stoga se ovaj “tiranin udaljen od svjetlosti prave vjere ipak među Turcima naziva izvorom milosrđa jer pomaže oskudnima i sa svojim podanicima postupa vrlo milostivo”. Ovdje se, zapravo, reflektira jedno od tzv. općih mjesta europskih spisatelja o Osmanskom Carstvu: pisac ne propušta spomenuti da je osmanski vladar “tiranin” (i dakako da su Osmanlije “barbari”, što se vidi u predgovoru kada kaže *26. annis in hac barbarie detinebar*), ali ipak, ne samo ovdje, nego na nekoliko mjesta u djelu, naglašava “pozitivne” karakteristike osmanskog vladanja i društvenog sustava.

Ako dio vojske padne u boju, zamjenjuje ga drugi. U slučaju potrebe bore se čak i trgovci, mesari, obrtnici, i drugi pripadnici pomoćnih zanimanja koji kreću u rat skupa s vojskom da bi zadovoljili svakodnevne potrebe vojnika.

Pripovijedanjem o tom kako Osmanlije dijele ratni plijen pisac također ističe stano vitu “demokratičnost” Osmanlija, odnosno načelo da se svakoga nagrađuje prema njegovoj zaslugi, a ne prema rangu ili rođenju. Naime, prema onom što piše pisac, “generali se ne usude prisvojiti cjelokupan plijen samo za sebe, nego on mora biti zajednički jer je stečen krvlju svih”. Plijen se dijeli tako da desetina pripada sultanu, a ostatak se podijeli između viših i nižih zapovjednika, ali i običnih vojnika.

Autor prilično točno opisuje način kako se probiru ratni zarobljenici i kasnije šalju u razne službe Carstva. Od uhvaćenih mladića svaki peti pripada sultanu. Oni potom nauče turski jezik i oni koji se posebno ističu tjelesnim i duševnim sposobnostima šalju se u dvorske službe. To su, zapravo, dvorski paževi (*içoglanlar*). Oni pak koji se ne pokažu sposobnima za učenje (paževi su, naime, morali steći obrazovanje u sklopu osmansko-islamskog obrazovnog sustava), biraju se u janičare (to su tzv. *acemi oglan*, doslovno: “strani dječaci”).⁵²

Osim ovog, vrlo sumarnog, nepotpunog opisa vojnog sustava Osmanlija, autor daje i neke formule kojima se koriste osmanski generali kad izvješćuju sultana o postignutoj pobjedi nad neprijateljem, ili kada pozivaju opkoljene gradove na predaju.

Postoji i praksa da katkad osmanski general primi mito od poslanika neke opkoljene utvrde, pa se nakon toga povuče, odustane od osvajanja, nakon čega sultanu piše

⁵¹ Nosio ih je i do devet (Sir Hamilton Gibb and Harold Bowen, op. cit., str. 139).

⁵² Ibidem, str. 57.

pismo puno lažnih tvrdnja o tom da je dotična utvrda, tobože, bila “neosvojiva”, da su on i njegovi ljudi htjeli boriti se “do zadnje kapi krvi”, ali odlučili su da je bolje odustati jer bi inzistiranje dovelo do velikog gubitka vojnika, a bez znatnijeg vojnog učinka.

Tu se završava ovo Iljanovićeva poglavlje o vojnom ustrojstvu Osmanlija. Pisac ovdje, treba reći, nije dao zaokruženu sliku osmanske vojne sile, ali je naveo dosta točnih detalja vezanih za organizaciju rata, biranje janičara, pripremanje vojnih pohoda i dr. Iako ni na jednom mjestu ne izriče otvorenu hvalu Osmanlijama, iz tona, izbora riječi koje rabi da bi prikazao osmansku vojsku, može se zaključiti da pisac ima izrazito pozitivno mišljenje o vojnoj djelotvornosti svojih neprijatelja.

O “pokrajinama i kraljevstvima koja posjeduje turski car”

Sljedeće poglavlje sastoji se od nabiranja zemalja koje su podložene osmanskom vladaru. Ima nekoliko podnaslova: *De Regno Babiloniae, De Asia, De Europa, De Macedonia, De Alexandria, De Herzegovina Ducatu, De Bosna*.

Na početku govori o Egiptu i Siriji, arapskim pokrajinama Carstva. Premda su i one bile podijeljene na vilajete, nisu se nikada potpuno uklopile u osmanski feudalni sustav. I administracija je u velikoj većini ostala domaćeg, arapskog podrijetla. Te pokrajine nisu sadržavale ni timare ni zijamete u klasičnom smislu te riječi.⁵³

Kada govori o osmanskim pokrajinama, Iljanović se ponajviše zadržava na njihovoj vojnoj snazi, na tom koliko vojnika može svaka od tih pokrajina dati za rat protiv neke strane sile ako se sultan odluči na napad. Isto tako govori i o utvrdama koje su zadužene za obranu osmanskoga državnog teritorija od mogućih upada izvana.

Iz Iljanovićeva kratkog izvještaja o Egiptu može se zaključiti da je ta pokrajina od sekundarne važnosti za udarnu snagu osmanskih napadnih vojska, barem što se tiče Europe, a to je, logično se može pretpostaviti, ono što Iljanovića najviše zanima kad se ima u vidu da se obraća habsburškom vladaru, pozivajući ga na rat protiv Osmanlija. Ako osmanski sultan kani povesti rat u Europi, egipatski valija (*vice-rex*) ne mora osobno poći u bitku, nego samo treba o svojem trošku opremiti osam tisuća vojnika. Nasuprot tomu egipatski vojnici obavezni su, pod vodstvom valije, krenuti u rat protiv Perzije ako ga sultan povede, a zaduženi su i za čuvanje osmanske Krete.

Za razliku od Egipta, beglerbeg Sirije mora, u bilo ratu osmanske države, krenuti u bitku osobno s tisuću i sedamsto vojnika. I sirijski vojnici služe kao čuvari, osobito u primorskim utvrdama.

“Kraljevstvo Babilonije”, odnosno Irak, podijeljeno je na četiri provincije (ejaleta): Basra, Van, Šehrezur, Dijarbekir.⁵⁴ Namjesnik toga kraljevstva, lat. *vice-rex* (na koga misli, na nekog od beglerbegova?), mora ići sa sultanom u bilo koji rat na čelu sa svojih šest tisuća vojnika, ali temeljna zadaća tih ejaleta jest da brane granice Osmanskog Carstva od napada safavidske Perzije. Na sjeveru se nalazi “vojvodstvo Kurdi-

⁵³ Ibidem, str. 202.

⁵⁴ Ne spominje Bagdad.

stan". Kurdistan je inače uživao razmjernu autonomiju pod vodstvom lokalnih nasljednih kurdskih begova.⁵⁵

U poglavlju o Aziji, osim što navodi da se turski zove Anadolija, nabraja još i tri pašaluka: Karaman, Sivas i Bursa, uz povijesnu reminiscenciju da su "nekad ondje sjedili turski sultani".

U sljedećem odjeljku, u kojem govori o Europi, koju Osmanlije danas zovu Rumili, prema piščevim riječima, zato jer su nekada cijelom Europom vladali rimski carevi⁵⁶, nabraja koliko janičara ima u Istanbulu, i ne samo janičara, već i ostale sultanove svite: paževa, vrtlara, raznih pisara i dr. Daje poneku napomenu i o ljudima kojima je okružen veliki vezir, a spominje i dvor u Hadrijanopolu (Edirne).

O Makedoniji, Aleksandriji i Hercegovini daje samo vrlo kratku napomenu, od jedne rečenice.

Zadnji odjeljak, naslovljen "O Bosni" ne obrađuje samo Bosnu, već i budimski pašaluk i ostale pašaluke jugoistočne Europe. Interesantna je napomena o Bosni: "U Bosni su spahije i zaimi koji su zbog svoje plemenitosti od sultana primili na dar sela i gradove (*pagos et oppida*)⁵⁷ i tako to područje nastavaju kao njegovi vlasnici, a njihov skupni broj dosiže do osamsto." Ovdje se očito referira na domaću, bosansku posjedničku "aristokraciju", koja je tijekom stoljeća imala vrlo važnu ulogu u obrani toga dijela osmanskoga teritorija od napada izvana, osobito od Habsburgovaca i Mlečana. Nekadašnji timarski sustav u to se doba već uvelike počeo mijenjati u "feudalni" sustav posjedničkog plemstva s pravom nasljeđivanja zemlje. Sve je izražene stvaranje tzv. odžakluk timara u Bosanskom ejaletu. Već je sultan Ahmed I. (1603.-1617.) izdao ferman o tom da timare onih spahija koji su poginuli u bici naslijede njihovi odžaci (obitelji), a tu su odluku kasnije potvrđivali i drugi sultani. Kasnije je taj proces, kao i proces stvaranja čiftluka, sve više napredovao.⁵⁸ Osim bosanskog paše spominje još i kaniškog i stolnobiogradskog pašu (sandžakbega?). Za Tare (iz Krimskog kanata) kaže da daju sultanu pomoćne čete i da ratuju skupa s Moldavcima.

O "turskim zakonima"

"Turski zakoni" o kojima govori Iljanović u ovom odjeljku tek je nekoliko zanimljivih detalja iz osmanskog zakonodavnog i ekonomskog sustava.

"Na turskom jeziku zakon donesen od sultana zove se *Canuni humaiun*". Tom tvrdnjom, koja točno objašnjava narav osmanskih kanuna, počinje autor izlaganje o osmanskim zakonima. Kanuni su bili osmanski "svjetovni" zakoni, oni zakonski propisi koji su se ticali rješavanja nekih praktičnih pitanja u osmanskoj državi, a šerijat za njih nije imao odgovarajuće rješenje. Pisac, doduše, ne spominje šerijatske propise (barem ne pod tim nazivom) pa na taj način nije mogao napraviti formalnu

⁵⁵ Ibidem, str. 162.

⁵⁶ Ili se tu misli na bizantske careve.

⁵⁷ Možda bi se moglo prevesti i kao "utvrde".

⁵⁸ Historija naroda Jugoslavije, II., str. 582-586.

razliku između njih i kanuna. Prema njegovu pisanju kanuni su ponajprije služili tomu da reguliraju koliko “plemići” moraju dobivati prihoda i koliko su im dužni godišnje davati podanici.

Ovdje opet Iljanović ne propušta spomenuti osmanski smisao za pravednost. Sultan, prema njegovim riječima, “nadglednicima pravde” (*episcopis*), kojim nazivom vjerojatno hoće označiti kadije, odašilje pisma u kojima ih upozorava da, isto tako kao što se podanici moraju pokoravati svojim gospodarima, treba paziti i na pravednost, da se od njih ne bi ubirale veće svote poreza nego što je to propisano.

Nakon toga navodi stanovite detalje iz odnosa između “gospodara” (*domini*) i “podložnika” (*subditi*). Ovdje se pod “gospodarima” zacijelo podrazumijevaju timarnici, a “podložnici” su seljaci koji rade na njihovoj zemlji. Podložnici se ne smiju baviti nikakvim poslovima bez prethodnog gospodareva odobrenja, isto tako dužni su obavljati neku vrstu tlake, ali i neke druge poslove, npr. prodavati gospodarevo žito (*triticum*).

U “pohvalne običaje Turaka” ubraja i običaj da oni sve svoje podanike, bili oni “Turci” (muslimani) ili kršćani(?), prisiljavaju da redovito idu svaki u svoje “hramove”.

Podložnici moraju ugostiti svojega gospodara ako stanuje drugdje, a u nekoj prilici dođe posjetiti svoje posjede. Isto tako naglašava da podložnici ne smiju niti prodavati niti darivati zemlju koju obrađuju. Ako ne poštuje taj propis, podložnik je kažnjen od gospodara. Bilo kakve transakcije vezane za zemlju, a provedene bez odobrenja gospodara (*sâhib-i arz*), bile su nevažeće.⁵⁹ Očito je da ovdje pisac govori o državnoj zemlji (*arz-i mirî*), onoj koja se davala na uživanje timarnicima.⁶⁰

Svaka osoba (misli se na podložnika), i to oba spola, mora plaćati poseban porez (*pensio*), ali izuzevši mlade, za koje se ništa ne plaća sve dok ne narastu i postanu radno sposobni. Ovdje pisac misli ili na *cizyu* (džizju, odnosno glavarinu), koju su plaćali pripadnici “naroda knjige”, ili pak možda na porez zvan *haraci muwazzaf* (taj porez plaćali su i kršćani i muslimani, kod kršćana se on, kao i neki drugi porezi, zvao *ispence*⁶¹), koji je predstavljao fiksirano davanje seljaka koji su obrađivali državnu zemlju.⁶² Porez se plaća i na životinje, i to od dvije akće (*crucigeri*) za veće životinje, kao što su konji, goveda, i sl., a za manje životinje, npr. ovcu, po jednu akću. Porezi se nisu, međutim, plaćali samo na životinje, odnosno na uzgajanje stoke, već i na obrađivanje zemlje.⁶³

Gospodari se nisu potuno pouzdavali u skupljače poreza, već su uz svakoga sakupljača postavljali još jednog sa strane da bi ga nadzirao.

Isto tako pisac ističe da se državna vlast brine za to da se što više zemlje obrađuje, i da ona zemlja, koje još nije obrađena (šume, planinski krajevi) to postane. U tu svrhu gospodari daju seljacima zemlju da bi je osposobili za obrađivanje, pri čem oni

⁵⁹ Sir Hamilton Gibb and Harold Bowen, op. cit., str. 240.

⁶⁰ Halil Inalcik, op. cit., str. 154.

⁶¹ Sir Hamilton Gibb and Harold Bowen, op. cit., str. 241.

⁶² Ibidem, str. 241.

⁶³ Ibidem, str. 240.

(gospodari) dobiju dvije trećine, a treća trećina ostaje seljacima da je tri godine obrađuju, a da ne plaćaju od nje nikakva davanja.

Bilo je i slučajeva da na neke zemljišne posjede imaju pravo dvojica spahija u isto vrijeme.⁶⁴ Takav slučaj spominje i Iljanović i navodi kao jedan od mogućih uzroka tomu činjenicu da su koji put izbijali sporovi između dvojice ili više gospodara oko iste zemlje. Ako se ne bi moglo sa sigurnošću utvrditi što komu pripada i jasno razgraničiti posjedi, tada bi jedan dio zemlje, onaj oko kojega se vodio spor, bio dodijeljen na zajedničko uživanje dvojici timarnika.

Koliko se brige vodi o obrađivanju zemlje, tj. o tom da zemlja bude što bolje obrađena da bi davala veće prinose, naglašava još jednim detaljem iz zakonske prakse. Naime, ako neki musliman ne želi u svojem susjedstvu trpjeti kršćanina, bilo onoga koji je već tamo nastanjen, bilo nekoga koji se tek hoće nastaniti na određenu zemljišnu parcelu, pa stoga gospodaru nudi veću cijenu za zemlju nego kršćanin, gospodar mu neće udovoljiti ako ocijeni da je dotični kršćanin marljiviji i da će od njegova obrađivanja zemlje imati više koristi. Dakle, premda se u Osmanskom Carstvu prave značajne razlike među podanicima po vjerskom kriteriju, ipak se takva praksa ne provodi kada su u pitanju konkretni gospodarski interesi.

Još se navode stanoviti detalji vezani za pravo nasljeđivanja. Ako umre seljak, a nema još odraslog djeteta koje bi moglo naslijediti zemlju i sve obveze vezane za nju, onda se zemlja privremeno prepusti bratu ili nekom drugom bliskom rođaku dok dijete ne naraste.

Inače su seljaci u osmanskom timarskom sustavu, tj. oni koji su živjeli na državnoj zemlji, ipak imali neke stvari u privatnom vlasništvu (*mulk*). To su bile okućnice, kuće, drveće i dr. Taj dio imanja mogao je po zakonu prelaziti u nasljedstvo, ali vlasti su to često ograničavale pravdajući takav postupak brigom da se ne bi previše parcelirala imanja (ako bi bilo više nasljednika).⁶⁵

Na kraju "Turci" dobivaju još jednu pohvalu iz Iljanovićeva pera: radi se ovdje o "neštošem običaju" sultana i dvora da paze da bi se sva roba na tržnicama prodavala po onoj cijeni koja je propisana po zakonu i da prodavači ne bi varali narod. Takav stav naziva *misericordia ac dispositio erga civilem societatem*. Gradski sudac Istanbula osobito je budno pazio na to, a prekršitelji propisa, oni koji bi prodavali robu po cijeni većoj od propisane, bili bi kažnjeni i izvrgnuti javnoj sramoti. I sam sultan katkada se preoblačio da ga ne prepoznaju, pa bi zatim šetao po Istanbulu da vidi poštuju li se propisi koje je on sam donio.

Priča o Osmanu i Mustafi

Slijedi prilično bizarna priča o osmanskom sultanu koji se zvao Mustafa. Sultan Sulejman (očito je da misli na Sulejmana Veličanstvenog jer spominje opsadu Sigeta pri kojoj je taj sultan umro) imao je dva sina: Mustafu i Osmana, koje je htio pogubiti (ne kaže se zašto). Smilovavši se nad sudbinom mladih kraljevića, paževi su im

⁶⁴ Ibidem, str. 248.

⁶⁵ Ibidem, str. 246.

pomogli da pobjegnu iz saraja. Osman je pobjegao u Perziju, a Mustafa je ostao u Istanbulu bojeći se da ga ne otkriju i ne uhvate. Jednom, dok je stajao na obali i oplakivao svoju tužnu sudbinu, pride mu kršćanski hodočasnik, utješi ga, porazgovara s njim i obrati ga na katoličku vjeru (s objašnjenjem: "I tvoje majka bila je u toj vjeri."). Nakon toga je s hodočasnikom pobjegao preko mora, međutim, nakon nekoliko godina umre mu otac sultan pred Sigetom, i, budući da je i Osman u međuvremenu umro, Mustafa je bio izabran za sultana. Dakle, sultanom je posato kršćanin, ali je to, dakako, skirvao. Pokrenuo je i rat protiv Poljske (*contra principem Hotiniensem*⁶⁶), ali odustao je od borbe kad je uvidio da je i njegov protivnik kršćanin kao i on. I inače se Mustafa na položaju poglavara države ponašao neobično, gotovo bi se moglo reći nedostojno za sultana, što je sablažnjavalo vezire i druge najviše državne službenike. Često bi ga zatekli da baca zlatnike u more, a na upit zašto tako radi odgovarao bi da nimalo ne mari za zemaljska dobra. Isto tako nije se ni ženio, premda su ga nastojali nagovoriti na to. Govorio je da ga ne zanima ovosvjetsko kraljevstvo, već "nebesko kraljevstvo" koje će trajati čitavu vječnost. Na kraju je učinio da se vreće pune pijeska pretvore u vreće zlatnika (time je htio pokazati bezvrijednost tih zlatnika, odnosno svih ovosvjetskih dobara), zbog čega je optužen za magiju, pa je odlučeno da će ga pogubiti. Stavili su ga u pekarsku peć, međutim, kada su otvorili peć, on je ondje još bio živ, vatra ga nije mogla spaliti. Nakon toga su ga neki opet htjeli staviti na prijestolje, ali je on to odbio, pa je umjesto njega na prijestolje dignut Ahmed, sin njegova pokojnog brata Osmana. Poslije toga doživljaja živio je još 40 godina, a kad je umro, po nekim njegovim spisima otkrilo se da je bio potajni kršćanin. Zbog takve spoznaje uzbunili su se veziri i mnogi su htjeli da se njegovo tijelo izvadi iz Ajasofije i stavi na kršćansko groblje, ali od toga se odustalo jer se zaključilo da sve to treba što bolje prikriti da se ne bi proširilo i Osmansko Carstvo izvrglo sramoti.

Teško je odrediti odakle dolazi ovakva priča. Očito je da se radi o legendi, ali o takvoj legendi koja ima stanovito uporište u stvarnim osobama i događajima. Sultan Sulejman Veličanstveni (Alkanuni) doista je imao sina Mustafu, koji je nakon njegove smrti trebao postati sultanom, ali je 1553. godine pogubljen, isto kao i drugi njegov sin Bajezid. Umjesto njega sultanom je postao Selim (II.). Međutim, Mustafu, o kojem govori, Iljanović smješta u prvu polovicu 17. stoljeća, štoviše stavlja ga u kontekst rata Osmanskog Carstva s Poljskom, rata koji se završio porazom Osmanlija u bici kod Hoćima (1621.). Doista je negdje oko tog vremena sultan bio Mustafa I. (1617.-1618., pa opet 1622.-1623.), premda je bio mentalno zaostao čovjek, pa, gledano po islamskom pravu, i nije bio osoba prikladna za halifa i "zapovjednika vjernika".⁶⁷ Međutim, rat protiv Poljske koji su Osmanlije izgubili, prema Iljanovićevim riječima zato jer Mustafa nije htio ratovati protiv svojega istovjernika, vođen je ne u doba vladavine slaboumnog Mustafe, već u doba dok je sultan bio Osman II. (1618.-1622.). Osim toga, Mustafa je bio sin sultana Ahmeda I. (1603.-1617.), a ne Sulejmana Veličanstvenog. To su očiti propusti u kronologiji u priči, koja je, očito je to već na pr-

⁶⁶ Vjerojatno se to odnosi na bitku kod Hoćima u kojoj je osmanska vojska poražena od Poljaka (1621.).

⁶⁷ Josef Matuz, op. cit., str. 106; Joseph von Hammer, op. cit., knj. 2., str. 197.

vi pogled, izmišljena, ali ipak se poziva na stvarne osobe, koje još i smješta u određen vremenski okvir. Vjerojatno je pisac pomiješao Mustafu, sina Sulejmana I. i sultana Mustafu I. Osim toga ova pripovijest sadrži i stanovite elemente svetačkih legendi zapadnoga kršćanstva (npr. o tom kako "kršćanskog sultana" nije mogla progutati vatra), a i u drugim se pojedinostima vide obilježja katoličkog svjetonazora o životu (npr. suprotstavljanje "zemaljskog" kraljevstva, koje je prolazno i nema skoro nikakve vrijednosti, onomu "nebeskom").

Ova mala legenda zacijelo pripada u repertorij onih fantastičnih priča o Osmanskom Carstvu i općenito o Istoku, koje su se širile Europom još od srednjega vijeka, a bile su uzrokovane neznanjem, odnosno nepoznavanjem stvarnih prilika, ali ne treba isključiti niti propagandističku svrhu kada se govori o motivima njihova nastanka.

Oratio contra Turcas

Slijedi zadnje poglavlje knjige, koje je zapravo i cilj zbog kojega je i napisana. U prethodnim poglavljima autor je napisao mali traktat o Osmanskom Carstvu u kojem je naveo sve njegove slabosti i prednosti, sve za to da bi adresat, u ovom slučaju car Leopold, stekao što bolju sliku o stanju države s kojom bi se, prema autorovu mišljenju, morao vojno sukobiti.

Svoj "poticaj" za rat protiv Osmanlija Iljanović počinje retoričkim pitanjem: "Zašto, premda imamo ("mi, kršćani") tolikih vojnih prednosti rijetko ili gotovo nikad ne pobjeđujemo?"

Pisac drži da kršćani imaju brojne prednosti u odnosu na Osmanlije. Budući da unatoč tim prednostima, kršćani ipak skoro redovito gube bitke od osmanskih napadača, želi naći neko racionalno objašnjenje za tu činjenicu. Nadmoć kršćana u odnosu na Turke (ovdje to treba shvatiti kao krovni pojam za muslimane) mnogostruka je. U prvom redu je u vjeri. Iljanović ovdje daje izrazito negativnu sliku islama kao religije i svjetonazora. Za Muhameda kaže da je bio "sramotan čovjek" i da je sada sigurno osuđen na vječnu kaznu u paklu zbog svojih opačina. Nasuprot tomu stoji Bog kojem se kršćani klanjaju, utjelovljen u Isusu Kristu, koji je tolika čudesa napravio.

Inače su ovakvi izrazi i formule kojima se obezvređuje islam i Muhamed vrlo česti u cjelokupnoj europskoj turkološkoj literaturi. Turkološki pisci često poistovjećuju islam s Turcima (Osmanlijama). Turska opasnost zapravo je isto što i islamska opasnost, pa stoga Muhamed, budući da je osnivač islama, kad se govori o Osmanskom Carstvu, može biti prikazan samo u negativnom svjetlu.⁶⁸

Iljanović navada i karakteristike pojedinih europskih naroda ističući njihove vrline i superiornost nad "lijenim Azijatima". Ovakvim retoričkim postupkom, anitezom jednih prema drugima, pisac zacijelo nastoji istaknuti nelogičnost činjenice da "Turci", takvi kakvi jesu, pobjeđuju tako "krepodne" europske narode. I zakoni kršćanskih država mnogo su bolji i djelotvorniji od osmanskih, koji se ravnaju prema Qur'anu.

⁶⁸ Maximilian Grothaus, op. cit., str. 229.

Koji je, dakle, razlog što kršćanski vladari gube bitke od osmanskih vojski? Iljanović drži da razlog leži u tome što dovoljno ne koriste sve navedene prednosti. Premda kršćani imaju, prema njegovu mišljenju, pravu vjeru i pravoga Boga, oni su Boga svojim ponašanjem već odavno iznevjerili. Umjesto da se udruže protiv “neprijatelja kršćanstva” oni se ubijaju u međusobnim ratovima. Vlada sveopća iskvarenost u višim slojevima društva, pa čak i u redovima Crkve koja bi trebala biti čuvarica istinskog kršćanskog ćudoređa. Pisac misli da osim imena kod kršćana nije ostalo više ništa kršćanskoga. “Dobri zakoni”, o kojima govori u prethodnom odjeljku, ne poštuju se, a, unatoč nabrojanim ratničkim vrlinama europskih naroda, ipak u vojskama kršćanskih vladara vladaju iskvarenost, zločini, pijanstvo i druge neželjene pojave. Za razliku od toga osmanska vojska može poslužiti kao uzor vojničke stege i postojanosti. Zbog svih tih opačina, Bog ne stoji uz kršćanske narode i to je glavni uzrok osmanske premoći na bojnim polju. Za veću vojnu djelotvornost predlaže da se kršćanski vojnici ugledaju na biblijske, starozavjetne junake. U tom slučaju neće izostati ni Božja pomoć. Isto tako treba paziti na disciplinu u vojsci, trijeznost i red, a i kršćanski se vladari moraju međusobno udružiti u borbi protiv zajedničkog neprijatelja umjesto da se vode ratove jedni protiv drugih.

Na koncu Iljanović izražava nadu da bi se, ako bi ishod rata bio povoljan za kršćane, car mogao dočepati čitave Ugarske, Trakije i Konstantinopolskog Carstva (?), pače i da bi se Turci možda mogli obratiti na Katoličku crkvu. U tom bi slučaju ne samo rimsko-njemački car, kojem se neposredno obraća, već i drugi europski vladari mogli zavladatai pojedinim područjima pobijedenoga Osmanskog Carstva.

Iz ovoga svega vidljivo je da je ovaj Iljanovićev protuturski poziv (*exhortatio*) u tradiciji europske antiturske literature. Sva opća mjesta koja se pojavljuju u literaturi te vrste, a o čem je već bilo riječi, prisutna su i ovdje. Pisac govori sa stanovišta općekršćanske solidarnosti u borbi protiv “zajedničkog neprijatelja kršćanskog imena” (*Erbfeindt des christlichen Namens* na njemačkom govornom području⁶⁹), nabraja vrline i nedostatke kršćanskih naroda, ali i Osmanlija, obraća se jednom određenom vladaru za kojega drži da je sposoban pobijediti neprijatelja, u najmračnijim bojama crta “religiju Turaka”, a navodi i “metafizički” razlog zbog kojega kršćanske vojske gube ratove s Turcima unatoč navodnoj očitoj nadmoći nad njima. Interesantno je da se opća mjesta kad se govori o Osmanlijama ponavljaju još od početka turkološke literature, još od kraja 15. i početka 16. stoljeća, i to ne samo kao obrasci, nego koji put i doslovno, od riječi do riječi. Tako već spomenuti turkološki pisac Bartol Jurjević u spisu *Exhortatio contra Turcas* posvećenom Maksimilijanu I. i njegovu sinu Ferdinandu navodi da se Bog okrenuo protiv kršćanskih naroda zbog njihovih opačina, grijeha, međusobnih neprijateljstva, pa nije ni čudo da Turci pobjeđuju. Dalje Jurjević kaže: “Vojska je turska sastavljena od Skita, Tračana, Grka, Azijata, Misiraca i Arapa. Skiti i Tračani niti imaju one bistrine i gipkosti koja je u Talijana, niti one vrijednosti, okretnosti i ozbiljnosti koja je u Španjolaca, nego su to ljudi do krajnosti neokretni, grubi i prosti. Grci su plašljivci i lijenčine preko svake mjere. Azijati su opet raskošnim životom iskvareni.”⁷⁰

⁶⁹ Maximilian Grothaus, op. cit., passim.

⁷⁰ Alojz Jembrih, Bartol Jurjević (Durđević)..., u: *Gazophylacium*, 3-4, 1994., 210-211.

Ovdje se, dakle, mogu vidjeti gotovo potpuno isti izrazi kao i kod Iljanovića. Očito je da je protuturska, pa i cijela turkološka, literatura imala neke obrasce koji su prelazili od jednog pisca na drugog i da nije svaki izmišljao neke svoje nove izraze kad je govorio o toj temi. Neka podrobnija istraživanja možda bi mogla otkriti na koji su način djelovali ti utjecaji, tj. kako su i od koga pisci turkoloških traktata posuđivali svoje formule.

Zaključak

Djelo Nikole Matije Iljanovića zanimljivo je zbog više razloga: zbog samoga sadržaja, teme o kojoj govori, zbog osobe koja ga je napisala, ali i zbog vremena u kojem je nastalo. Njegov opis Osmanskog Carstva nema veliku historiografsku vrijednost, niti vrijednost povijesnog izvora. Pa ipak stanovite pojedinosti vezane za osmanski život za koje se ne mogu naći potvrde kod drugih pisaca o Osmanskom Carstvu, ali ni u suvremenoj literaturi, mogu potaknuti na neka daljnja istraživanja na tom području, bilo da se utvrdi u koliko su piščeve tvrdnje točne, bilo da se otkrije koji mu je bio izvor obavijesti o pojedinostima o kojima piše. Osmansko Carstvo, koje je opisao, već je bilo u poodmaklom stadiju razvoja, u stanovitoj "dekadenciji". Kod Iljanovića, međutim, nema povijesne perspektive. Njegov je opis Carstva sinkron, on ga opisuje onako kako ga je vidio u doba dok je u njemu boravio, kao da je ono uvijek tako izgledalo. Istina je, doduše, da se temeljni kostur osmanskih institucija nije mnogo promijenio od sredine 15. stoljeća, od "zlatnog doba".

Iljanovićevo djelo i dalje ostaje uvelike zagonetna, unatoč dokumentaciji iz bečkih arhiva koja daje neke naznake o dijelovima piščeva životnog puta. U hrvatskoj povijesti ranijih stoljeća nije manjkalo ljudi-pustolova koji su išli od mjesta do mjesta, od vladara do vladara, pozivajući na rat protiv Osmanlija, pri čem su neki imali vrlo konkretne materijalne razloge za svoju djelatnost (pozivanje na svoje podrijetlo iz zemalja koje su trenutno pod osmanskom vlašću). Treba se samo prisjetiti Bartola Jurjevića, Pavla Skalića, Ivana Tomka Mrnavića i drugih. Motiv oslobođenja zaposjednutih zemalja od osvajača tu se miješao s motivom osobnog probitka. Zacijelo je pored Iljanovića u njegovo vrijeme bilo još i mnogo drugih ljudi koji su se na sličan način htjeli afirmirati na bečkom dvoru. Poznat je i primjer Pavla Rittera Vitezovića koji je djelovao u vrijeme malo nakon Iljanovića i koji je također ujedinjenje hrvatskih zemalja nastojao povezati s interesima habsburške kuće. Neka detaljnija istraživanja na tom polju možda bi mogla baciti novo svjetlo na cijelo to razdoblje, na doba kada se pripremao obračun između Habsburgovaca i Osmanlija.

Iljanovićevo djelo nije tako opsežno niti značajno da bi samo po sebi moglo biti predmetom dubljega proučavanja, ali stavljeno u odgovarajući povijesni kontekst, može se pokazati kao vrijedan kamenčić u sastavljanju mozaika o hrvatskoj povijesti druge polovice 17. st.

Document on the structure of the Ottoman court by Nikola Matija Iljanović

In his essay the author discusses the life and work of Nikola Matija Iljanović, an imperial soldier from the 17th century and the author of a short document on the Ottoman Empire published in Vienna in 1679. Until now nothing has been written on Iljanović, which can be explained by the fact his work on the Ottoman Empire isn't large and it doesn't give any new or interesting views on the internal structure of the Empire during the 17th century. As a result of the fact that nobody has concerned himself with Iljanović there is absolutely no mention of him in any special literature. The only place where you can find any facts concerning his person is a list of Croatian authors that wrote in latin, that was made by Šime Jurić, Zlatko Herkov and Dane Čučković.

Even the life of the author remained until recent a complete mystery. However, the author of this article has found in the archives of Vienna (the *Kriegsarchiv* and the *Hofkammerarchiv*) a lot of material concerning the last period of Iljanović's life (late 17th century). Documents on Iljanović tell us a very fascinating tale of his life in that period of time and mention contacts he had with famous people who had excellent contacts at court (Kollonitsch, Meninski), people with whom he also occasionally disagreed. All that material, nevertheless, does not help us to unreveal the life and ways of the author of *Relatio status Ottomanicae domus*.

Since it was already very difficult, in spite of all archival research, to unreveal the mysterious life of Iljanović, the author of this article has tried to analyze each and every part of his work and critically evaluate it by placing it in a historical context. After the part where the author gives an overview of most important literal works on the Ottoman Empire, that were existed in Croatia from the 15th century until the end of the 17th century, the author concentrates on fact concerning the Ottoman Empire that are mentioned in Iljanović's work. In doing so he tries to compare them with facts that are mentioned by contemporary Ottoman literature. It is very interesting to notice that Iljanović in fact does mention rather accurately different court-services of the Serail, with their names in the Turco-Ottoman language. The geographical discription of the Ottoman empire, nevertheless, has a lot of faults and wrongly written names of places and regions.

At the end of Iljanović's work is the *Exhortatio contra Turcam*, a belligent speech by Iljanović with which he urges emperor Leopold I - to whom he has dedicated his work - to make war against the Turks and expel them from Europe. This speech is written in the classical humanist sense of the "anti-Turkish speeches" and contains all stereotypes that are usually mentioned in simular works from the first time they began to appear as a specific genre at the beginning of the 15th century. The author of this article was especially struck by the similarity between this speech by Iljanović and one from another Croat from the 16th century Bartol Jurjević.

In the end the author of this article concludes, that although Iljanović's work in itself may not be so important, it clearly shows that his life and works - in the light of further, deeper investigations on the subject - may prove itself to be a valuable piece in the mosaic of historical events that preceded the Turkish war of 1683-1699.